
ΣΥΜΜΙΚΤΑ

AN IMPORTANT FAMILY IN VIth CENTURY HERMUPOLIS

In volume 38 (1987) of this periodical G. M. Parássoglou published several of the numerous descripta in the papyrus collection of the British Library. On p. 35f. he publishes *P. Lond.* III 1316b. On the surface we are dealing with a normal receipt for rent of which many have come down to us. However, since this receipt is issued by Silvanus son of Phoibammon, it deserves somewhat more attention than its editor devoted to it. Silvanus was a member of a family which played an important rôle in VIth century Hermupolis.

P. Lond. III 992 (p. 253f.), a compromissum of A.D. 507 often dealt with¹, tells us that he is a soldier in the ἀριθμὸς τῶν Μάυρων situated in Hermupolis. Small wonder that he bears the nomen Flavius². From the same text it appears that he has three brothers and a sister: Sarapion, who is, like Silvanus, a soldier in the same ἀριθμὸς and also bears the nomen Flavius; Isakos, who is an Aurelius; Tyrannus, who is already dead at the moment the compromissum is drawn up; and Archontia, married to Besnikon, a soldier from the same ἀριθμὸς in which also her brothers served.

By A.D. 538 Silvanus has left the army and is called ἀπὸ στρατιωτῶν (*P. Lond.* III 999 [p. 270] + *BL* I 298)³ as in *P. Lond.* III 1001 (p. 270f.) and in the text published by Parássoglou.

By A.D. 559 Silvanus is dead, as appears from *P. Lond.* V 1766 directed to his son Flavius Georgius υἱῷ τοῦ τῆς μακαρίας μενήμης (sic) Σιλβανοῦ.

P. Lond. III 1051 (p. 273) is a receipt for rent issued by our Silvanus to Victor son of Pinēs⁴, farmer, who also appears in the text published by Parássoglou and in *P. Lond.* III 1072d (p. 275)⁵. In *P. Lond.* III 1316b rent is paid ὑπὲρ

1. Cf. *BL* I 295; II.2 84; III 95; VI 63.

2. Cf. J. G. Keenan, *ZPE* 11 (1973) 33ff. and 13 (1974) 283ff.

3. *P. Lond.* III 998 descr. is part of this papyrus. Cf. *BL* VII 87f.

4. In line 2 of *P. Lond.* III 1316b I prefer to read Πινῆτος instead of the editor's Πινῆτε. In line 9, after εἰδός, there are still some ink-traces on the papyrus. It is possible that we have to look here for the date of the receipt.

5. Cf. J. Gascou, *Travaux et Mémoires* 9 (1985) 76.

καρπῶν πέμπτης ἰνδικτίονος. Since the date of this text has to lie between A.D. 538 and A.D. 559, the 5th indiction is either the one of A.D. 541/2 or of A.D. 556/7. This receipt was written for Silvanus by his son Flavius Petrus, since he did not know letters. *P. Lond.* III 1051 (p. 273), a similar receipt, is signed by Silvanus himself «in a very illiterate hand»⁶. Silvanus seems at least to have learned to sign the receipts he issues⁷. It is dated to Epeiph 27 of a 13th indiction and, since I assume that it was written after *P. Lond.* III 1316b, I date this text to July 21, A.D. 549. *P. Lond.* III 1072 (p. 274f.) has certainly to be dated to the VIth century A.D. The 12th indiction mentioned in it can be the one of A.D. 533/4, 548/9 or 563/4.

No other texts dealing with Silvanus, his brothers, his sister or his son Petrus are known to me. On the other hand, his son Georgios appears in a few other London texts. *P. Lond.* III 1000 (p. 250f.), dated to November 28, A.D. 538 (cf. *BL* VII 88), is a petition to some official asking him to enforce the payment of a debt which the petitioner has failed to recover. In *P. Lond.* III 1001 (p. 207f.) he receives in advance the price of 1½ artabas of wheat and 10 knidia of wine⁸. *P. Lond.* V 1872 (November 4, A.D. 548), in which Georgios bears the nomen Aurelius instead of Flavius, is a lease of house-property. *P. Lond.* 1766 (January 14 (?), A.D. 559) is an agreement between Flavius Georgios and Aurelius Colluthus son of Cyriacus (the same person appears in *P. Lond.* III 1006 [p. 260]), who will pay within a certain time arrears of rent owing on a lease. *P. Lond.* III 1020 (p. 272f.) is a receipt for rent given to Georgios son of Silvanus, who is the representative of Cyrilla and Maria, a nun. In *BL* I 298 it is proposed to date this text to A.D. 541/2, but A.D. 556/7 (or even A.D. 571/2) is not to be excluded. Anyhow, *P. Lond.* III 1020 is to be dated to the VIth century A.D. rather than to the VIIth.

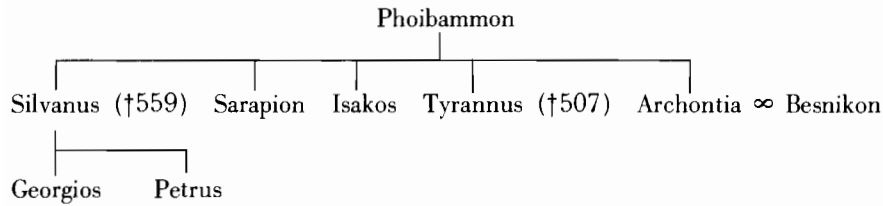
From the activities mentioned in the above listed papyri it becomes apparent that Silvanus and his son Georgios were persons to be reckoned with in Hermupolis around the middle of the VIth century A.D. The fact that Georgios' father and uncle had been soldiers will not be strange to their position.

The following genealogy can be reconstructed:

6. Cf. H. C. Youtie, Βραδέως γράφων: Between Literacy and Illiteracy, *Scriptiunculae*, II, Amsterdam 1973, 629ff.

7. Cf. H. C. Youtie, Pétaus, fils de Pétaus, ou le scribe qui ne savait pas écrire, *Scriptiunculae*, II, Amsterdam 1973, 677ff.

8. Georgios' brother, Isakos, may be one of the witnesses to this transaction (cf. lines 30f.).

University of Amsterdam

P. J. SIJPESTEIJN

**ΜΙΑ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ «ΓΟΡΓΟΥ»
ΣΤΟΝ ΚΩΔ. ΕΘΝ. ΒΙΒΛ. ΕΛΛΑΔΟΣ 996**

Στην προσπάθειά της η Α. Τσιτουρίδου να ταυτίσει τον κτίτορα του ναού του Αγ. Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη είχε διατυπώσει την ακόλουθη άποψη: από το βίο του Σέρβου κράλη Μιλούτιν, που έγραψε ο σύγχρονός του αρχιεπίσκοπος Δανιήλ, πληροφορούμαστε ότι ο Μιλούτιν είχε ιδρύσει στην πόλη ναό του αγ. Νικολάου¹. Με βάση τις παρατηρήσεις της για τις παραστάσεις του αγ. Γεωργίου και του αγ. Κλήμεντα, η Τσιτουρίδου θεωρεί ως ενδεχόμενο ότι ο ναός του αγ. Νικολάου Ορφανού ταυτίζεται με το ίδρυμα του Μιλούτιν. Σχετικά με τον αγ. Γεώργιο, που φέρει την ιδιότυπη επωνυμία «γοργός», υποστηρίζει ότι το επίθετο αυτό είναι γνωστό μόνο από ναούς ή μονές που κτίστηκαν σε σερβικές ή σερβοκρατούμενες περιοχές².

Την θέση αυτή αντέκρουσε ο Ε. Θ. Τσολάκης εκδίδοντας ένα επίγραμμα «εις κανδήλαν χρυσήν δοθεῖσαν εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Γεωργίου τοῦ Γοργοῦ παρὰ τοῦ Μέλητος»³. Το επίγραμμα χρονολογείται δικαιολογημένα στα μέσα του 12ου αι.

1. Α. Τσιτουρίδου, *Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ ἁγ. Νικολάου Ὁρφανοῦ στὴ Θεσσαλονίκη. Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς Παλαολόγιας ζωγραφικῆς κατὰ τὸν πρῶμο 14ο αἰὼνα* [Βυζαντινὰ Μνημεῖα 6], Θεσσαλονίκη 1986, σ. 41-42.

2. Το σημείωμα αυτό βρισκόταν ήδη στο τυπογραφείο, όταν ο κ. Β. Κατσαρός είχε την καλοσύνη να μου υποδείξει ένα άρθρο του Σ. Κίσα (βλ. S. Kissas, *Les monuments serbes médiévaux à Thessalonique*, *Zograf* 11, 1980, 29-43, σερβοκρ. με γαλλική περίληψη) και να μου προμηθεύσει τις σχετικές φωτοτυπίες. Ο Σ. Κίσα δέχεται την κωνσταντινουπολίτικη προέλευση του επιθέτου γοργός σε σχέση με τον Ἅγ. Γεώργιο, θεωρεί όμως ότι, εξαιτίας της συχνής χρήσης του σε σερβικό περιβάλλον, μπορεί να θεωρηθεί ως επιχείρημα για τη σερβική καταγωγή του ιδρυτή του Αγ. Νικολάου Ορφανού. Ευχαριστώ τον κ. Κατσαρό και από τη θέση αυτή θερμά.

3. Βλ. Εὐδ. Θ. Τσολάκη, Ποικίλα, *ΕΕΦΣΑΠΘ* 18 (1979) 479-483. Στην ανακάλυψη του Τσολάκη παραπέμπει η Τσιτουρίδου στην οριστική έκδοση της εργασίας της, σ. 42, σημ. 55. Το

και η εκκλησία στην οποία αφιερώθηκε η καντήλα πρέπει να είναι παλιότερη⁴.

Μια ακόμη μαρτυρία για τη χρήση της επωνυμίας «γοργός» προσφέρει η μικρογραφία που υπάρχει στο φ. 74^v του χειρογράφου 996 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας⁵. Στο αριστερό περιθώριο του χειρογράφου, εκεί που αρχίζει το μαρτύριο του αγ. Γεωργίου, είναι σχεδιασμένη με μελάνη μια παράσταση του αγίου⁶. Παριστάνεται μετωπικός, φορεί ποδήρη χιτώνα και θώρακα. Πάνω από το θώρακα φέρει χλαμύδα, που στερεώνεται στο επάνω μέρος του στέρνου και καλύπτει το αριστερό τμήμα του σώματος. Στο δεξί χέρι φέρει δόρυ, που κατευθύνεται προς τα αριστερά, ενώ στο αριστερό, που βρίσκεται στο ύψος του στήθους, κρατά σπάθη. Η παράσταση φέρει την επιγραφή «ἄγι(ος) γεώργι(ος) ὁ γοργός προστάτ(ης)».

Οι στρατιωτικοί ἄγιοι εικονίζονται συνήθως με κοντό χιτώνα και θώρακα. Στην παράστασή μας ο θώρακας έχει το σχήμα κανονικού ενδύματος, στο οποίο σχεδιάστηκαν φολίδες, και ο ἄγιος φορά μακρύ χιτώνα. Τα δύο αυτά στοιχεία σε συνδυασμό με τη θέση του αριστερού χεριού που κρατά τη σπάθη, και που είναι σχεδόν άγνωστη από άλλες παραστάσεις, θα μας οδηγούσαν στο συμπέρασμα ότι ο άγνωστος ζωγράφος είχε ως πρότυπο ένα μη στρατιωτικό ἄγιο που ή είχε το αριστερό χέρι στη συνηθισμένη στάση με την παλάμη στραμμένη προς τα έξω ή κρατούσε σταυρό ή ευαγγέλιο.

Η παράσταση αυτή, που είναι η μοναδική μικρογραφία σ' ὅλο τον κώδικα,

επίγραμμα εκδίδεται από τον κώδικα Marc. gr. 524. Για το χειρόγραφο βλ. τώρα και την καινούργια περιγραφή στον κατάλογο του E. Mioni, *Bibliothecae divi Marci Venetiarum codices graeci manuscripti, vol. II. Thesaurus antiquus (codd. 300-625)*, Roma 1985, σ. 399-407. Σε διαφορετικά συμφραζόμενα είχε εκδώσει το ίδιο επίγραμμα και ο Hörandner [βλ. W. Hörandner, *Miscellanea epigrammatica, JÖB 19 (1970) 111*]. Οι δύο εκδόσεις, εκτός από τις διαφορές στη στίξη, προσφέρουν και δύο διαφορετικές γραφές-αναγνώσεις. Σύμφωνα με την έκδοση του Hörandner οι στ. 4-6 είναι οι εξής: χρυσάργυρον γοῦν προσφέρω[ν] σοι λυχνίαν / αὐτῶ σκέποις νοῦν, δὸς δὲ φῶς Θεοῦ βλέπειν / Ἀδριανὸν Μέλητα, σύζυγον, τέκνα. Αντίθετα ο Τσολάκης εκδίδει αὐτῶ σκέποις νῦν. Δεν μπόρεσα μέχρι σήμερα να ελέγξω το χειρόγραφο, μου φαίνεται όμως ότι η ανάγνωση του Τσολάκη προσφέρει καλύτερο νόημα. Η διαφορά στο στίχο 4 (προσφέρω[ν] Hörandner: προσφέρων Τσολάκης) δεν είναι καθοριστική για το νόημα του κειμένου.

4. Βλ. Τσολάκη, σ. 482.

5. Για το χειρόγραφο βλ. I. και Αλκ. Σακελίωνος, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι 1892, σ. 178 (RR 146) και Fr. Halkin, *Catalogue des manuscrits hagiographiques de la Bibliothèque nationale d'Athènes* [Subsidia hagiographica 66], Bruxelles 1983, σ. 79-80. Ακόμη βλ. A. Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche*, II, Leipzig-Berlin 1938, σ. 646. Για την ευγενική παραχώρηση φωτογραφίας του φύλλου του χειρογράφου θα ήθελα να εκφράσω την ευχαριστία μου στην κ. Κ. Κορδούλη, υπεύθυνη του Τμήματος Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης.

6. Πρόκειται για το μαρτύριο BHG 677.

έγινε από τον γραφέα του χειρογράφου, αφού το χρώμα της μελάνης στο σχέδιο είναι ακριβώς το ίδιο με αυτό της μελάνης που χρησιμοποιήθηκε για την αντιγραφή του κώδικα.

Ο Σακκελίωνας χρονολόγησε το χειρόγραφο στον 10ο αι.⁷. Ο Ehrhard, που θεωρεί δικαιολογημένα τη χρονολόγηση λανθασμένη, προτείνει τον 12ο αι., και, εξαιτίας της κακής ποιότητας της περγαμηνής, τον 13ο αι.⁸.

Παρ' όλο το πολύ τυπικό στυλ της γραφής είναι δύσκολο να βρει κανείς πολύ όμοια παραδείγματα. Ασφαλώς το χειρόγραφο δεν προέρχεται από τον 13ο αι., περίοδο κατά την οποία, όταν οι αντιγραφείς μιμούνται το στυλ αρχαιότερων χειρογράφων, κυρίως σε λειτουργικά χειρόγραφα και αγιολογικές συλλογές, το μέγεθος των γραμμάτων είναι πολύ μικρότερο από αυτό του χειρογράφου μας. Παρόμοια δείγματα γραφής που έχει ομοιότητες με την Perlschrift συναντά κανείς στο 2ο μισό του 11ου αι. και στο πρώτο μισό του 12ου αι.⁹. Έτσι η γραφή του χειρογράφου μπορεί να χρονολογηθεί με βεβαιότητα το αργότερο στα μέσα του 12ου αι.

Δυστυχώς η έλλειψη χρωμάτων στην παράσταση του αγ. Γεωργίου δεν βοηθά ιδιαίτερα στην εξαγωγή συμπερασμάτων για τη χρονολόγηση της μικρογραφίας.

Ο άγ. Γεώργιος αρχίζει να εμφανίζεται στα μέσα του 11ου αι. σε σφραγίδες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η σφραγίδα του Ιωάννη Κομνηνού, πατέρα του αυτοκράτορα Αλέξιου Κομνηνού, όπου ο άγιος κρατά το δόρυ ακριβώς όπως και στην παράσταση του χρ της EBE¹⁰. Από τις μεταγενέστερες γνωστές απεικονίσεις παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με την παράσταση του αγ. Παντελεήμονα στο Nerezi. Ο ναός ιδρύεται (1164) από τον πρίγκηπα Αλέξιο Κομνηνό, γιο του όχι ιδιαίτερα γνωστού Κωνσταντίνου Αγγέλου, και της θυγατέρας του αυτοκράτορα Αλέξιου Κομνηνού, Θεοδώρας¹¹.

7. Βλ. σημ. 5.

8. Βλ. Ehrhard, σ. 646. σημ. 1.

9. Ενδεικτικά θα μπορούσαν να αναφερθούν τα ακόλουθα χειρόγραφα από τη συλλογή των Kirsopp and Silva Lake, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200*, I-X, Boston (Mass.) 1934-1939: Hieros. s. Saba 259 (a. 1090) Pl. 13, Marc. 427 (a. 1063) Pl. 86, Vatic. Palat. gr. 259 (a. 1054) Pl. 523 και Lond. Addit. 30 518 (a. 1121) Pl. 138, Paris. gr. 1531 (a. 1112) Pl. 313, Mosq. G.I.M. 485 (a. 1116) Pl. 416, Vatic. Palat. 24 (a. 1144), Pl. 578-580. Πρβ. ακόμη H. Hunger, *Die Perlschrift, eine Schriftichtung der griechischen Buchschrift des 11. Jahrhunderts*, *Studien zur griechischen Paläographie*, Wien 1954, σ. 22-32 (= H. Hunger, *Byzantinische Grundlagenforschung*, London [Variorum Reprints] 1973, I). Στο συνάδελφο G. De Gregorio, που συζήτησε μαζί μου το πρόβλημα της χρονολόγησης του χειρογράφου, οφείλω θερμές ευχαριστίες.

10. Βλ. G. Zacos - A. Vegliery, *Byzantine Lead Seals*, I, 3, Basel 1962, αρ. 2681-2681bis (χρονολογείται μεταξύ 1057 και 1067).

11. Για το ναό του αγ. Παντελεήμονα στο Nerezi βλ. ενδεικτικά V. J. Djurić, *Byzantinische*

Η αρχική προέλευση του χειρογράφου δεν είναι δυστυχώς γνωστή. Ο κώδικας ήρθε στην Εθνική Βιβλιοθήκη από τη Μονή Μεταμορφώσεως Μετεώρων¹², είναι όμως βέβαιο ότι δεν γράφτηκε εκεί, αφού η Μονή ιδρύθηκε το 14ο αι. Είναι φυσικό ότι το χειρόγραφο δεν μπορεί να προέρχεται από σερβοκρατούμενη περιοχή.

Ακόμη και αν ο κώδικας χρονολογηθεί τόσο αργά όσο τα μέσα του 12ου αι., προσφέρει παρ' όλα αυτά μια αντένδειξη για τη σερβική καταγωγή της επωνυμίας «γοργός» και μια μαρτυρία για τη χρήση της δύο περίπου αιώνες πριν από αυτή στον άγ. Νικόλαο Ορφανό.

Δ. Βερολίνο

Σ. ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ

ΣΧΟΛΙΑ ΣΕ ΙΑΤΡΙΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΧΩΡΙΑ ΤΗΣ ΕΞΗΓΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΙΛΙΑΔΟΣ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΤΖΕΤΖΗ

Για το κείμενο της *Ἐξηγήσεως τῆς Ἰλιάδος* του Ιω. Τζέτζη¹ έχουν ήδη γραφεί εκτενείς παρατηρήσεις με σκοπό την αποκατάσταση του κειμένου, τον εμπλουτισμό του υπομνήματος των παραλλήλων και την επισήμανση πηγών που χρησιμοποίησε ο Τζέτζης για τη σύνθεση της *Ἐξηγήσεως*².

Fresken in Jugoslawien, München 1976, σ. 16 και πίν. V. Η ομοιότητα του αγ. Γεωργίου με τον άγ. Παντελεήμονα δικαιολογείται και από την ερμηνεία της ζωγραφικής του Διονυσίου εκ Φουρνά (βλ. *Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης...* ἐκδομένη... ὑπὸ Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 270 και 293). Σύμφωνα με το κείμενο αυτό ο άγ. Παντελεήμων εικονίζεται «νέος, ἀγένειος, σγουροκέφαλος, ὁμοιος τῷ ἁγίῳ Γεωργίῳ». Από τα εικονογραφημένα χειρόγραφα παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες με τη μορφή του αγ. Μερκουρίου στο χειρόγραφο Λαύρας Δ 71 (12ος αι.): βλ. για τον κώδικα: Σ. Μ. Πελεκανίδου, Π. Κ. Χρήστου, Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σ. Ν. Καδᾶ, Αἰκ. Κατσαροῦ, *Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους*. Σειρὰ Α. *Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα*, Ἀθήναι 1979, εικ. 121 και σ. 251.

12. Στο επάνω περιθώριο των φφ. 1 και 2 σημειώνεται από μεταγενέστερο χέρι «βιβλίον τοῦ Μεταίωρου».

1. Α. Lolos, *Der unbekannt Teil der Ilias-Exegesis des Iohannes Tzetzes (A 97-609)* [*Beiträge zur klassischen Philologie*, 130], Königstein/Ts. 1981 (editio princeps).

2. Βλ. σχετικά, Δ. Ι. Ιακώβ, Προκαταρκτικές προτάσεις για την έκδοση της «Εξήγησης» του Τζέτζη, *ΕΕΦΣΠΘ* 22 (1984) 143-189· στον ίδιο, Συμπληρωματικά για την «Εξήγηση» του Τζέτζη, *Ἑλληνικά* 35 (1984) 169-170· στον ίδιο, Προκαταρκτικές προτάσεις για την έκδοση της «Εξήγησης» του Τζέτζη, Β', *Ἑλληνικά* 36 (1985) 27-77· στον ίδιο, Στο περιθώριο ελληνικών κειμένων, Γ', *Ἑλληνικά* 37 (1986) 141· Α. Δ. Μαυρουδή, Ιωάννης Τζέτζης και Αλέξανδρος Αφροδισιεύς, *Ἑλληνικά* 38 (1987) 383-388· Μ. Papathomopoulos, Pour une nouvelle édition de l'Exégèse à l'Iliade de Jean Tzetzes, *Δωδώνη* 16 (1987) 193-204 (ο συγγραφέας του άρθρου επισημαίνει 750 παραναγνώσεις του εκδότη). Χωρίς ιδιαίτερη αξία

Στην εργασία αυτήν σχολιάζονται χωρία του κειμένου της *Ἐξηγήσεως*, τα οποία είτε έχουν ιατρικό περιεχόμενο είτε πραγματεύονται απόψεις οικείες στην αρχαία ιατρική· φυσικά, όταν απόψεις παρόμοιες με αυτές επισημαίνονται και σε άλλους, μη ιατρικούς, συγγραφείς, όπως π.χ. στους υπομνηματιστές του Αριστοτέλη, τότε γίνονται παραπομπές και σ' αυτούς.

Οι περισσότερες από τις απόψεις που σχολιάζονται εδώ είναι πολύ διαδεδομένες τόσο στην ιατρική γραμματεία όσο και σε άλλους συγγραφείς —οι οποίοι, ως σημειωθεί, μνημονεύουν ιατρικές απόψεις ή ορισμούς για σκοπούς εντελώς διαφορετικούς από ό,τι οι γιατροί³. Για τον λόγο αυτόν τα χωρία που επισημαίνονται και παρατίθενται αμέσως παρακάτω αφ' ενός είναι αρκετά σε κάθε περίπτωση και αφ' ετέρου δεν είναι δυνατό να εντοπιστεί ποιο από αυτά είχε υπόψη του ο Ιω. Τζέτζης. Εξάλλου, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, «ο Τζέτζης —ένας κάθε άλλο παρά πρωτότυπος συγγραφέας— διαπράττει μνημονικά σφάλματα, συγχέει τίτλους με συγγραφείς, αποδίδει απόψεις σε ανύπαρκτες πηγές και αντλεί τις πληροφορίες του από τόσο ετερόκλητα έργα, ώστε είναι αδύνατο να ταυτιστούν όλες οι πηγές και τα παράλληλα»⁴. Κατά συνέπεια, τα όσα καταγράφονται στη συνέχεια πρέπει να θεωρηθούν μόνον αποδεικτικά των γενικών ιατρικών γνώσεων του Τζέτζη και όχι άμεσες πηγές για τα αντίστοιχα τμήματα της *Ἐξηγήσεως τῆς Ἰλιάδος*⁵ (φυσικά, εξαιρούνται τα χωρία εκείνα των οποίων την πηγή επεσήμανα σε προηγούμενο άρθρο μου)⁶. Πάντως, σε όσες περιπτώσεις μπορεί να διατυπωθεί κάποια υποψία για την πιθανή πηγή του Τζέτζη, αυτό δηλώνεται κάθε φορά στον σχολιασμό του οικείου χωρίου.

σ. 14, 6-9 Lolos: *αἱ ἐν δασέσι στήθεσι καὶ τετριχωμένοις κείμεναι* [sc. φρένες]· *θυμωδέστεροι γὰρ οἱ τοιοῦτοι, ὡς κεκαυμένον καὶ μελάντερον ἔχοντες τὸ αἷμα δι' ἄκραν θερμότητα*⁷.

γὰρ οἱ τοιοῦτοι {*γὰρ οἱ τοιοῦτοι*} sic edit.; sed alt. γ. *οἱ τ.* non exstat in cod. (v. Papatomopoulos, *Dodone* 16, 1987, 193) || *κεκαυμένον* cod. (v. Papatomopoulos, *o.c.*, p. 193): *κεκλυμένον* leg. edit. || *καὶ μέλαν καὶ μελάντερον* sic edit.: sed *μέλαν καὶ* non exstat in cod. (v. Papatomopoulos, *o.c.*, p. 193).

είναι οι βιβλιοκρισίες: Brigitte Hermant, *Byz.* 53 (1983) 383-385· Liliane Bodson, *AC* 52 (1983) 289-290· B. Coulie, *LEC* 52 (1984) 172· K. Snipes, *CR* 36 (1986) 179-180.

3. Όπως, π.χ., οι υπομνηματιστές του Αριστοτέλη την άποψη ότι τὸ μέλι πικρὸν τοῖς ἱκτεριῶσι φαίνεται, καθώς επίσης και τους ορισμούς του θυμοῦ και της ὀργῆς (βλ. παρακάτω).

4. Βλ. Ιακώβ, *ΕΕΦΣΠΘ* 22 (1984) 146.

5. Για την ιατρική στην *Ἰλιάδα* (και στην *Ὀδύσεια*) έχουν εκπονηθεί στα νεότερα χρόνια δύο σημαντικές μελέτες, η πρώτη από τον Ch. Daremberg, *Médecine dans Homère, ou Études d'Archeologie, sur les Médecins, l'Anatomie, la Physiologie, la Chirurgie et la Médecine dans les poèmes homériques*, Paris 1865, και η δεύτερη από τον O. Körner, *Die ärztlichen Kenntnisse in Ilias und Odyssee*, München 1929.

6. Βλ. υποσημ. 2.

7. Βλ. και σ. 41, 10-12 Lolos.

Κατά τους αρχαίους γιατρούς η αυξημένη τριχοφυΐα στο στέρνο αποτελεί ένδειξη θερμότερας καρδίας, και οι δασύτριχοι σ' αυτήν την περιοχή του σώματος είναι θυμωδέστεροι από τους άλλους ανθρώπους· αποτελεί δηλαδή η αυξημένη τριχοφυΐα και φυσιολογικὸν σημεῖον· βλ. [Γαλην.] *Τέχν. ἰατρ.* 10 [I 332, 2-9 K. = *Ph. Gr.*⁸, II 284, 1-9]: *Τῆς μὲν οὖν θερμότερας ὡς πρὸς τὴν οἰκείαν συμμετρίαν καρδίας σημεῖα, τὰ μὲν ἀχώριστά τε καὶ οἰκεία, μέγεθος ἀναπνοῆς καὶ σφυγμοῦ τάχος καὶ πυκνότης ἐστίν, ἐτόλμια τε καὶ τὸ πρὸς τὰς πράξεις ἄκονον. Εἰ δὲ ἐπὶ πλεῖστον ἦκει θερμότητος, ὀξύθυμία τε μανιώδης καὶ θρασύτης. Ἔστι δὲ καὶ λάσιος αὐτοῖς ὁ θώραξ, καὶ μάλιστα τὰ στέρνα, καὶ τῶν καθ' ὑποχόνδριον ὅσα τούτοις πλησίον⁹. ὁ.π. 11 [I 334, 13-335, 4 K. = *Ph. Gr.*, II 285, 4-13]: *θερμῆς δὲ καὶ ξηρᾶς καρδίας οἱ σφυγμοὶ σκληροὶ καὶ μεγάλοι καὶ ταχεῖς καὶ πυκνοί, καὶ αἱ ἀναπνοαὶ μεγάλαί τε καὶ ταχεῖαι καὶ πυκναί [...]* πάντων οὗτοι [sc. οἱ ἔχοντες θερμὴν καὶ ξηρὰν καρδίαν] *λασιώτατοι τὰ κατὰ τὸ στέρνον εἰσὶ καὶ τὸ ὑποχόνδριον, εἰς δὲ τὰς πράξεις ἔτοιμοι καὶ θυμικοὶ καὶ ταχεῖς <καὶ> ἄγριοι καὶ ἀνήμεροι καὶ ἰταμοὶ καὶ ἀνάισχυντοι καὶ τυραννικοὶ τοῖς ἦθεσι· καὶ γὰρ ὀξύθυμοι καὶ δύσπαστοι·* στον ἴδιο, *Ἵπποκρ. Π. χυμ. 1, 8 [XVI 91, 7-92, 1 K. = *Ph. Gr.*, II 295, 18-29]*· Γαλην. *Π. κρᾶσ. 2, 6 [I 624, 4-5 K.]* καὶ *αὐτόθι [I 625, 4-6 K. = *Ph. Gr.*, II 287, 27-30]¹⁰.**

Πρβ. *ἀκόμη, Πολέμωνα, Φυσιολογμ. = Αδαμάντιο, Φυσιολογμ. 2, 37 [Ph. Gr., I 395, 1-3]¹¹*· Οριβ. *Σύν. πρὸς Εὐστάθ. 5, 49 [CMG VI 3, σ. 176, 27-177, 1 καὶ 11-16]*· Αέτ. *Λόγ. ἰατρ. 4, 78 [CMG VIII 1, σ. 402, 8-12]* καὶ *4, 82 [CMG*

8. *Ph. Gr.* = R. Foerster, *Scriptores Physiognomonici Graeci et Latini*, τ. I-II, Lipsiae 1893. Για τη σχέση ιατρικῆς καὶ φυσιολογικῆς βλ. [Γαλην.] *Π. κατακλ. προγν. ἐκ τῆς μαθηματ. ἐπιστ. 1 [XIX 530, 3-8 K. = *Ph. Gr.*, II 241, 23-28]*: *Ἵπποκράτης γοῦν ὁ πολλὸς σὺν τῇ ἀρχαιότητι καὶ θαυμαστὸς τὴν ἐπιστήμην φησὶν «ὀπόσοι τὴν ἰατρικὴν ἀσκέοντες φυσιολογικῆς ἀμοιρέουσι, τούτων ἢ γνώμη ἀνὰ σκότος καλινδουμένη νωθρὰ γηράσκει». Οὐ μόνον εἶπεν· οὐ κατωρθόσουσιν, ἀλλ' ὅτι καὶ διασφαλῆσονται.*

9. Βλ. καὶ Elizabeth C. Evans, Galen the Physician as Physiognomist, *TAPhA* 76 (1945) 287-298 (καὶ κυρίως σ. 290 καὶ υποσημ. 13). Σημειώνω ὅτι ὁ Γαληνὸς περιλαμβάνεται στις πηγές του Τζέτζη που ἀπαριθμεῖ ὁ H. Felber γιὰ τὸ τότε γνωστὸ τμήμα τῆς *Ἐξηγήσεως*· βλ. H. Felber, *Quellen der Ilias-Exegese des Joannes Tzetztes*, Zürich 1925 (Diss. inaug.), σ. 51-52 καὶ 58. Βλ. καὶ παρακάτω, τὸ σχόλιο στο χωρίο τῆς *Ἐξήγ.* γιὰ τοὺς ὀφθαλμοὺς (σ. 15, 2-3 Lolos).

10. Για τὴν ἀντίθετη κατάσταση, δηλαδή τῶν ἀτρίχων στὴν περιοχή τοῦ θώρακα καὶ ἀοργήτων βλ. [Γαλην.] *Τέχν. ἰατρ. 10 καὶ 11 [I 333, 18-334, 2 καὶ 336, 2-6 K. = *Ph. Gr.*, II 284, 21-23 καὶ 285, 25-29]*.

11. Το ἔργο τοῦ Πολέμωνα —εκτὸς ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ μετάφρασή του— πιστεύεται ὅτι διασώζεται (κατ' ἐκλογὴν καὶ σε παράφραση) στα *Φυσιολογικὰ* τοῦ Αδαμαντίου· βλ. Αδαμαντ. *Φυσιολογμ. 1, 1 [Ph. Gr., I 297, 3-16]*, καὶ πρόχειρα, A. Lesky, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας*, μτφρ. Α. Γ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη⁵ 1981, σ. 1140. Βλ. ἀκόμη τὴν ἐπιτομὴ τοῦ παραπάνω ἔργου τοῦ Αδαμαντίου στὸν κώδ. *Matritensis N-73 [Ph. Gr., I 395, 8-9]* καὶ τὴν ἐπιτομὴ τοῦ ἴδιου ἔργου ἀπὸ τὸν [Πολέμωνα] [*Ph. Gr.*, I 395, 15-16].

VIII 1, σ. 403, 4-10]· Μελέτιο, *Π. τῆς τοῦ ἀνθρ. κατασκ.* 16 [Cramer, *An. Gr. Ox.*, III 97, 4-25]· Μιχ. Ψελλό, *Πόνημα ἰατρ. ἄριστ. δι' ἰάμβ.* 64-65 [Boissonade, *An. Gr.*, I, 178]· Ανώνυμο, *Φυσιогνωμ.* 16 [*Ph. Gr.*, II 229, 22-23], κ.ά.

Για την σχέση μεγάλης θερμότητας και μελαντέρου αίματος βλ. Γαλην. *Π. τῶν Ἴπποκρ. καὶ Πλάτων. δογμ.* 6, 4 [σ. 526, 1-7 Mueller].

σ. 14, 27 Lolos: θυμὸς γάρ ἐστιν ζέσις τοῦ περικαρδίου αἵματος.

Ο ορισμός του θυμοῦ ως ζέσεως τοῦ περικαρδίου [ἡ τοῦ περι (τὴν) καρδίαν] αἵματος αποτελεί κοινὸ τόπο και απαντᾶ πολὺ συχνά σε ἰατρικὰ κείμενα· ἐπίσης, τον ορισμὸ αὐτὸν τον χρησιμοποιοῦν συχνότατα οἱ υπομνηματιστές του Αριστοτέλη· τέλος, χρῆση του ορισμοῦ ἐπισημαίνεται και σε διάφορους ἄλλους συγγραφεῖς¹².

α) γ ι α τ ρ ο ῖ: βλ. Αλέξ. Αφροδισιέα, *Ἰατρ. ἀπορ. και φυσ. προβλ.* 1, 102 [Ideler, *Ph. et med.*, I 35, 7-8]· Νεμέσ. Εμέσης, *Π. φύσ. ἀνθρ.* 20 [σ. 81, 1-4 Morani]· Οριβ. *Ἰατρ. συν.* (Lib. inc.) 54 [36] [CMG VI 2, 2, σ. 157, 28-31]· Παλλάδιο, *Σχόλ. τῆς ἔκτ.* *Ἐπιόημ.* 5, 6 [Dietz, *Sch. in Hipp. et Gal.*, II 135, 8-9]· Στέφ. *Ἐξήγ. εἰς τὴν τοῦ πρὸς Γλαύκων. Γαλην. Θεραπ.* [Dietz, *Sch. in Hipp. et Gal.*, I 264, 19-20]· Μελέτιο, *Π. τῆς τοῦ ἀνθρ. κατασκ.* [Cramer, *An. Gr. Ox.*, III 25, 20-21]· Λέοντα, *Σύνοψ. εἰς τὴν φύσ. τῶν ἀνθρ.* 11 [CMG X, 4, σ. 20, 27-29].

Πρβ. ἀκόμη Γαλην. *Π. τῶν Ἴπποκρ. καὶ Πλάτων. δογμ.* 3, 1 [σ. 255, 9-14 M.]: ὥσανεὶ συναισθανόμενοι περὶ τὸν θώρακα αὐτοῖς τῶν κατὰ τὴν διάνοιαν παθῶν γινομένων, καὶ μάλιστα καθ' ὃν ἡ καρδία τέτακται τόπον, οἶον μάλιστα ἐπὶ τῶν φόβων καὶ τῶν λυπῶν, καὶ ἐπὶ τῆς ὀργῆς, καὶ μάλιστα τοῦ θυμοῦ· ὥσανεὶ γὰρ ἀναθυμωμένου τοῦ θυμοῦ ἐκ τῆς καρδίας καὶ ὠθουμένου ἐκτὸς ἐπὶ τινα· αὐτόθι [σ. 256, 14-257, 2 M.]: ἐν ταύτῃ τῇ ῥήσει συγχωρεῖν ἔοικεν ὁ Χρῦσιππος τῷ παλαιῷ λόγῳ ζέσιν τινὰ τῆς ἐμφύτου θερμότητος ὑπολαμβάνοντι γίνεσθαι κατὰ τὴν καρδίαν ἐν τοῖς θυμοῖς· ὁ.π. 7, 3 [σ. 597, 3-5 M.]: κατὰ πάθος δὲ ἡ οἶον ζέσις τῆς ἐμφύτου θερμασίας, ποθοῦσης τιμωρῆσασθαι τῆς ψυχῆς τῆνικαῦτα τὸν ἀδικεῖν δόξαντα, καὶ καλεῖται τὸ τοιοῦτον θυμὸς· 3, 3 [σ. 268, 3-7 M.]: 6, 8 [σ. 567, 8-14 και σ. 576, 13-577, 3 M.]: στον ἴδιο, *Π. διαφ. πυρετ.* 1, 4 [VII 283, 7-9 K.]: ὁ δὲ γε θυμὸς οἶον ζέσις τις καὶ κίνησις σφοδρὰ τῆς θυμοειδοῦς δυνάμεως ἐν τῷ σώματι τῆς καρδίας αὐτῷ καθιδρυμένης, και 1, 7 [VII 296, 1-3 K.]: τῷ δ' ἐπὶ θυμῷ πυρέττοντι, καὶ τούτῳ ζέσιν μὲν τινα γενέσθαι τοῦ κατὰ τὴν καρδίαν αἵματος ἀναγκαῖον· στον ἴδιο, *Ἔστι ταῖς τοῦ σώμ. κρᾶσ. αἰ τῆς ψυχ. δυνάμ. ἔπονται* 7 [Mueller, *Gal. scr. min.*, II 53, 8-14].

12. Για την πηγή του Τζέτζη ὅσον αφορά τον ορισμὸ αὐτὸν καθὼς και ὅλο το χωρίο στο οποίο εἶναι ἐνταχμένος (σ. 14, 24-15, 2 Lolos), βλ. Μαυρουδή, *Ἑλληνικά* 38 (1987) 384, ὅπου ὡς πηγή ἀποδεικνύεται τὸ ἔργο του Αλέξ. Αφροδισιέα *Ἰατρ. ἀπορ. και φυσ. προβλ.* 1, 102 [Ideler, *Ph. et med.*, I 35, 6-13].

β) υπομνηματιστές του Αριστοτέλη¹³: βλ. Αμμώνιο, *Εἰς Πορφ. Εἰσαγ.* [CAG IV/iii, σ. 57, 18-21]· Ανώνυμο, *Εἰς 'Ηθ. Νικ.* [CAG XX, σ. 166, 8]· Δαυτῖδ, *Προλεγ. τῆς Φιλοσ.* [CAG XVIII/ii, σ. 18, 27-28 και 20, 1-3]· Ιω. Φιλόπονο, *Εἰς 'Αναλυτ. ὕστ.* [CAG XIII/iii, σ. 109, 14-16· 364, 22 και 24· 365, 12-13· 366, 15-16· 373, 31-32· 374, 15-16]· στον ἴδιο, *Εἰς Π. ψυχ.* [CAG XV, σ. 58, 25-26· 231, 7-11]· στον ἴδιο, *Εἰς Φυσ.* [CAG XVI, σ. 228, 18-19 και 20· 329, 24-25 και 26-27· 338, 9-10].

Πρβ. και Ιω. Φιλόπονο, *Εἰς 'Αναλυτ. ὕστ.* [CAG XIII/iii, σ. 364, 24-26· 371, 13-14· 374, 10-12]· στον ἴδιο, *Εἰς Π. ψυχ.* [CAG XV, σ. 19, 3-4· 57, 14-22· 231, 7-11]· Ευστράτιο, *Εἰς 'Αναλυτ. πρότ.* [CAG XXI/i, σ. 116, 29-35].

γ) ἄλλοι συγγραφεῖς: βλ. Γρηγ. Νύσσης, *Π. ψυχ. και ἀναστ.* [PG 46, 56a]· Ιω. Σαρδιανό, *'Υπόμν. εἰς τὰ τοῦ 'Αφθον. Προγυμν.* [Rabe, *Rh. Gr.*, XV 157, 16-17, ὅπου και σχετικὰ παράλληλα]· Ιω. Δοξαπατρή, *'Ρητορ. ὄμιλ. εἰς τὰ τοῦ 'Αφθον. Προγυμν.* [Waltz, *Rh. Gr.*, II 84, app. cr. (21)]· *Et. G.*, στο λ. *θυμός* [στ. 267, 4-5 Sturz]· Σχολ. Αριστοφ. *Βατρ.* 844 [σ. 299, 38-40 Dübner].

Πρβ. και Πλάτων. *Τίμ.* 70a-c¹⁴· Θεόφραστο, *Π. ἰδρώτ.* 9, 36 [σ. 408, 30-31 Wimmer]· Αλβίνο, *Διδασκαλ. τῶν Πλάτων. δογμ.* 23 [σ. 176, 21-22 Hermann]· Γρηγ. Νύσσης, *Π. κατασκ. ἀνθρ.* 12 [PG 44, 160d]· Σούδα, στο λ. *θυμός* (θ 573 Adler)¹⁵.

Επίσης, η ζέσις τοῦ περικαρδίου αἵματος ἀπαντᾷ στους υπομνηματιστές του Αριστοτέλη και ως ο ορισμός τῆς ὀργῆς¹⁶: βλ. Αλέξ. Αφροδισιέα, *Εἰς Μετὰ τὰ Φυσ.* [CAG I, σ. 550, 28]· Θεμίστιο, *Εἰς Φυσ.* [CAG V/ii, σ. 66, 16-17]· στον ἴδιο, *Εἰς Π. ψυχ.* [CAG V/iii, σ. 7, 26-27 και 30-31]· Ιω. Φιλόπονο, *Εἰς Π. ψυχ.* [CAG XV, σ. 44, 6-8 και 54, 31-32]· Συμπλίκιο, *Εἰς Φυσ.* [CAG IX, σ. 392, 24-

13. Πρβ. και Αριστοτ. *Π. ζ. μορ.* 2, 4 (650b-651a) [= *Ph. Gr.*, II 267, 10-14]: *θερμότητος γὰρ ποιητικὸν ὁ θυμός, τὰ δὲ στερεὰ θερμανθέντα μᾶλλον θερμαίνει τῶν ὑγρῶν· αἱ δ' ἴνες στερεὸν καὶ γεῶδες, ὥστε γίνονται ὅλον πυρῖαι ἐν τῷ αἵματι καὶ ζέσιν ποιούσιν ἐν τοῖς θυμοῖς· ἀκόμη, [Αριστοτ.] Προβλ. 869a 6-7: καὶ γὰρ ὁ θυμός ζέσις τοῦ θερμοῦ ἐστὶ τοῦ περὶ τὴν καρδίαν.*

14. Το πλατωνικό αυτό χωρίο το παραθέτει και το σχολιάζει ο Γαλην. *Π. τῶν 'Ιπποκρ. και Πλάτων. δογμ.* 8, 9 [σ. 721, 9-12 M.]. Σημειώνω, επίσης, ὅτι το υπό συζήτηση χωρίο δεν διασώζεται στο αποσπασματικά παραδεδομένο ἔργο του Γαλην. *Π. τῶν ἐν τῷ Πλάτων. Τίμ. Ιατρ. εἰρημ.* (CMG suppl. I, Lipsiae et Berolini 1934). Βλ. και ὅσα σημειώνει για το χωρίο αυτό ο Α. E. Taylor, *A Commentary on Plato's Timaeus*, Oxford 21962 (1928), σ. 501-504.

15. Βλ. και Ιακώβ, *ΕΕΦΣΠΘ* 22 (1984) 146-147.

16. Η πρώτη γνωστή διάκριση ανάμεσα στον *θυμόν* και στην *ὀργήν* είναι αυτή που ο Συμπλίκιος αποδίδει στον Θεόφραστο: για το χωρίο του Συμπλίκιου, καθώς και για ἄλλα σχετικὰ χωρία ἀπὸ τον Διογ. Λαέρτιο, τον Ιω. Στοβαῖο, τον γραμματικὸ Αμμώνιο (*Π. ὄμ. και διαφ. λέξ.*) και τον Θεοδώρητο Αντιοχείας, βλ. R. Renehan, *Aristotle's Definition of Anger*, *Philologus* 107 (1963) 64, υποσημ. 4. Ἀκόμη, βλ. Στέφ. *'Εξήγ. εἰς τὴν τοῦ πρὸς Γλαῦκων. Γαλην. Θεραπ.* [Dietz, *Sch. in Hipp. et Gal.*, I 264, 12]: *ὀργήν μὲν φησι [sc. Γαληνός] τὸν μέτριον θυμόν· επίσης, Ανδρόνικο, Π. παθ.* 4 [σ. 16 Kreuttner] = Χρῦσιππ. ἀπόσπ. 397 [SVF III 96, 37-38 v. Arnim]· πρβ. και ἀπόσπ. 416 [SVF III 101, 44-102, 6 v. Arnim].

25 και 26-27]· στον ίδιο, *Εἰς Π. ψυχ.* [CAG XI, σ. 20, 19-20]· Μιχ. Εφέσιο, *Εἰς Μικρ. Φυσ.* [CAG XXII/ι, σ. 40, 7-8 και 16-17]· Σοφονία, *Εἰς Π. ψυχ.* [CAG XXIII/ι, σ. 8, 32-33].

Πρβ. και Θεμιστίο, *Εἰς Π. ψυχ.* [CAG V/iii, σ. 27, 14-16]· Ιω. Φιλόπονο, *Εἰς Π. ψυχ.* [CAG XV, σ. 50, 18 (= *Ph. Gr.*, II 310, 2-3)· 157, 1-4]· Σιμπλίκιο, *Εἰς Π. ψυχ.* [CAG XI, σ. 20, 19-22· 21, 29-31]· Σοφονία, *Εἰς Π. ψυχ.* [CAG XXIII/ι, σ. 8, 25-27].

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι ο γιατρός Διοκλῆς ο Καρύστιος ορίζει ως ζέσιν τοῦ ἐν τῇ καρδίᾳ αἵματος την μανίαν· βλ. Ανώνυμο, *Διάγν. π. τῶν ὀξ. και χρον. νοσημ. κε.* [κθ.] [σ. 548, 14-549, 2 Fucks¹⁷]: ὁ δὲ Διοκλῆς [ἀπόσπ. 40 Wellmann] ζέσιν τοῦ ἐν τῇ καρδίᾳ αἵματος φησιν εἶναι [sc. τὴν μανίαν] χωρὶς ἐμφράξεως γινομένην· διὰ τοῦτο γὰρ μηδὲ πυρετοὺς ἐπεσθαι· ὅτι δὲ ἡ ζέσις γίνεται τοῦ αἵματος, δηλοῖ ἢ συνήθεια· τοὺς γὰρ μανιώδεις τεθερμάνθαι φαμέν.

σ. 15, 2-3 Lolos: ὀφθαλμὸς γὰρ ψυχῆς κάτοπτρον και δι' αὐτοῦ αὐτῆς τὰ ἦθη γνωρίζονται.

αὐτοῦ αὐτῆς scripsi: αὐτῶν αὐτῆς cod. (v. Papathomopoulos, *o.c.*, p. 193): αὐτῆς solum leg. edit.¹⁸

Σχετικά με την άποψη ότι στα μάτια των υγιών ατόμων απεικονίζονται τὰ τῆς ψυχῆς ἦθη βλ. Γαλην. *Πρὸς Γλαύκων. θεραπ.* 1, 2 [XI 11, 11 κ.ε. K. = *Ph. Gr.*, II 294, 9 κ.ε.]: μάλιστα δὲ τοῖς ὀφθαλμοῖς διορίζειν χρῆ· ἔνεστι γὰρ ἐκ τούτων τεκμαίρεσθαι κἀν τοῖς ὑγιαίνουσι μὲν τὸ τῆς ψυχῆς ἦθος κλπ· πρβ. και Στέφ. *Ἐξήγ. εἰς τὴν τοῦ πρὸς Γλαύκων. Γαλην. θεραπ.* [Dietz, *Sch. in Hipp. et Gal.*, I 252, 1-4]: ἐπὶ μὲν τῶν ὑγιαίνοντων τοὺς φυσιογνώμονας ἀπὸ τῆς τῶν ὀφθαλμῶν διαθέσεως ἐπιγινώσκειν ὁποῖά τε ἐστί τὰ τῆς ψυχῆς ἦθη· ἀκόμη, βλ. Παλλάδιο, *Σχόλ. τῆς ἔκτ. Ἐπιδημ.* 4, 26 [Dietz, *Sch. in Hipp. et Gal.*, II 125, 5-8]: ἔνθεν και ἦθος ψυχῆς ἐκ τῶν ὀφθαλμῶν διαγινώσκεται, ἐπειδὴ ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ οὐσα ἡ ψυχὴ, ὥσπερ διὰ τινων θυρίδων τοῖς ὀφθαλμοῖς ὁμιλεῖ¹⁹.

Πρβ. και Αριστοτ. *Π. τὰ ζ. ἰστ.* 1, 9-10 (491b-492a)²⁰ [= Γαλην. "Οτι ταῖς τοῦ σώματ. κρᾶσ. αἰ τῆς ψυχ. δυνάμ. ἔπονται 7: Mueller, *Gal. scr. min.*, II 55, 11-57, 6 = *Ph. Gr.*, II 259, 24-260, 26] [Αριστοτ.] *Φυσιγνωμ.* 68 [= *Ph. Gr.*, I 76, 7-78, 5]· αὐτὴ την αριστοτελικὴ ἀποψη την μνημονεύει και ο Αθήναιος, *Δειπνοσ.* 8, 48 (353b-c) [= *Ph. Gr.*, II 262, 27-263, 7]· ἀκόμη, πρβ. Πλούταρχ. *Ἀλέξ.* 1 [= *Ph. Gr.*, II 276, 18-20]· Αδαμάντ. *Φυσιγνωμ.* 1, 4 [Ph. Gr., I 305, 9-11]· 1, 5 [Ph. Gr., I 305, 17 κ.ε.] και 2, 36 [Ph. Gr., I 389, 4-391, 8]· Ιω. Στοβαῖο,

17. R. Fuchs, *Anecdota medica graeca*, *RhM* N. F. 49 (1894) 532-558.

18. Πρβ. και Ιακώβ, *ΕΕΦΣΠΘ* 22 (1984) 181.

19. Πρβ. και Γαλην. *Ἐπιδημ. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Στ' 4*, 29 [CMG V 10, 2, 2, σ. 246, 13-247, 31], ὅπου σχολιάζεται το ἴδιο ἱπποκρατικὸ χωρίο.

20. Βλ. και Evans, *TAPA* 76 (1945) 296· ἀκόμη, Μαυρουδῆ, *Ἑλληνικά* 38 (1987) 387.

'Ανθολ. 70, 12 = Νικόστρ. Π. γάμ. [= Ph. Gr., II 275, 9-19]· Ωρίονα, Π. ἐτυμολ., στο λ. ὄπες [στ. 169, 27 Sturz]· *Et.M.*, στο λ. ὄπες [στ. 823, 4-5 Gaisford]· Μελέτιο, Π. τῆς τοῦ ἀνθρ. κατασκ. 2 και 9 [Cramer, *An. Gr. Ox.*, III 70, 4-19 και 78, 14-19 = Ph. Gr., II 261, 15-29 και 316, 12-18]²¹· Ανώνυμο, Φυσιογνωμ. 3 [Ph. Gr., II 225, 13-226, 21].

σ. 26, 2-4 Lolos: ἀλαπάξαι· πορθῆσαι, κενῶσαι ἀπὸ βοτάνης δὲ ἐλέχθη, ἀλαπάθου καὶ λαπάθου λεγομένης, ἥτις κενωτικὴ τυγχάνει γαστρός· καὶ Ἄττικοί δὲ τὰ κενώματα ἀλάπαθα καλοῦσι.

κενωτικὴ cod. (v. Papathomopoulos, *o.c.*, p. 194; cf. Jakob, *ETHess* 22, 1984, 152): κενωτὴ leg. edit. || κενώματα cod. (v. Papathomopoulos, *o.c.*, p. 194; cf. Jakob, *o.c.*, p. 152): κενώματα leg. edit.

Για το πρώτο μέρος του χωρίου αυτού (ἀλαπάξαι ... γαστρός) βλ. τα Σχόλια D στο E 166 τῆς 'Ιλιάδος και, κυρίως, τῆ Σούδα, στο λ. ἀλαπάξαι (α 1074 Adler): ἀλαπάξαι: πορθῆσαι, κενῶσαι, ὁμαλίσαι ἀπὸ μεταφορᾶς λαπάθου βοτάνης, κενωτικῆς γαστρός²²· για το δεύτερο μέρος του χωρίου (καὶ Ἄττικοί ... καλοῦσι) βλ. ὅσα σημειώνει ο Ἰακώβ, *ΕΕΦΣΠΘ* 22 (1984) 152.

Σχετικὰ με τὴν μαλακτικὴ και κενωτικὴ ιδιότητα του λαπάθου βλ. Διοσκουρ. Π. ὕλ. ἰατρ. 2, 114 [I 189, 5 Wellmann]: πάντων δὲ τὸ λάχανον [sc. τὸ λάπαθον] μαλάσσει κοιλίαν ἐψηθὲν 2, 115 RV [I 190, 9-10 Wellmann]: ἐψηθὲν δὲ καὶ βρωθὲν [sc. τὸ ἵππολάπαθον] κοιλίαν μαλάσσει. Ακόμη, πρβ. Γαλην. Ὑπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Προγν. 2, 2 [CMG V 9, 2, σ. 262, 4-6]: εἰκότως δὲ αὐτάς [sc. τὰς διαρροίας] φησιν [sc. Ἴπποκράτης] οὔτε τὰς δόνας παύειν οὔτε λαπάττειν, τουτέστι κενῶν καὶ προστέλλειν τὰ τῆς γαστρός οἰδήματα, και στον ἴδιο, Ὑπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Στ' 4, 1 [CMG V 10, 2, 2, σ. 190, 13-15]: πολλὰκις δ' ἤδη μεμαθήκατε τὸ ἔθος αὐτοῦ [sc. Ἴπποκράτους] τὴν κατὰ τὸ λαπάσσεσθαι φωνὴν ἐπὶ πάντα τὰ ὀπωσοῦν προστελλόμενα φέροντος, ἐπειδὴ κενώτερα γίνεται²³.

σ. 43, 7-18 Lolos: τρία μέρη τῆς ψυχῆς· θυμικόν, ὅπερ ὑπὸ τὰ στέρνα κεῖται καὶ τὴν καρδίαν ἐπιθυμητικόν, ὅπερ ἐν τῷ ἥπατι κεῖται· λογιστικόν, ὅπερ περὶ τὴν κεφαλὴν ἴδρυται. Ἐν δὲ ἕκαστον τούτων ἔχει ἰδίαν τινὰ ἀρετὴν· ἐκατέρωθε<v> δὲ δύο ἀντικειμέναις κακίας, κατ' ἔνδειαν καὶ κατ' ἐπίτασιν, οἷον· θυμικοῦ μὲν ἀρετὴ τυγχάνει ἀνδρεία, ἥτοι τόλμη· κατ' ἔνδειαν δὲ τούτου κακία, δειλία· κατ' ἐπίτασιν δὲ

21. Για τὴν σχέση του ἔργου του Μελετίου και των λεξικογράφων με το ἔργο του Σωρανοῦ *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου* βλ. L. Scheele, *De Sorano Ephesio medico etymologo*, Argentorati 1884 [= *Dissertationes Philologicae Argentoratenses selectae*, τ. VIII, διατρ. αρ. 3, Argentorati 1885]. Ὅσον αφορά το παραπάνω χωρίο του Μελετίου βλ. Scheele, *ό.π.*, σ. 60 [236].

22. Πρβ. και Φώτιο, *Λέξ.*, στο λ. ἀλαπάξαι (α 895 Theodoridis), ὅπου και τα λεξικογραφικὰ παράλληλα· ακόμη, Ἰακώβ, *ΕΕΦΣΠΘ* 22 (1984) 152.

23. Πρβ. και Στέφ. Σχόλ. σὺν Θεῶ εἰς τὸ Προγν. Ἴπποκρ. 2 [Dietz, *Sch. in Hipp. et Gal.*, I 154, 15-16]: τὸ γὰρ λαπαρόν ἐστὶ τὸ ὁμαλὸν και τὸ μαλακόν, ὅπερ ἀντίκειται τῷ συντεταμένῳ.

θρασύτης· ἐπιθυμητικοῦ ἀρετῆ σωφροσύνη καὶ κατ' ἔλλειψιν κακία, ἡλιθιότης· κατὰ δὲ ἐπίτασιν λαγνεΐα· λογιστικοῦ πάλιν ἀρετῆ φρόνησις· ἀφροσύνη δὲ κακία τοῦ<του> κατ' ἔνδειαν· κατ' ἐπίτασιν δὲ ἑτέρα ἐστὶ τοῦτου κακία, ἡ πονηρία²⁴.

ὁ<περ> addidi: ὁ cod. (v. Papathomopoulos, *o.c.*, p. 195) et edit. || ἰδίαν τινὰ ἀρετὴν cod. (v. Papathomopoulos, *o.c.*, p. 195); τινὰ non leg. edit. || ἐκατέρωθε cod. (v. Papathomopoulos, *o.c.*, p. 195); ἐκατέρωθεν leg. edit. || λογιστικοῦ πάλιν cod. (v. Papathomopoulos, *o.c.*, p. 195); λογ. δὲ π. leg. edit. || τοῦ<του> suppl. Jakob (v. *Hellenica* 36, 1985, 69-70); τοῦ cod. (cf. Papathomopoulos, *o.c.*, p. 195) et edit. || κατ' ἐπίτασιν (quartum) cod. (v. Papathomopoulos, *o.c.*, p. 195); καὶ κατ' ἐπ. leg. edit.

Πρόκειται για την γνωστή πλατωνική άποψη που αφορά την διαίρεση της ψυχῆς σε τρία μέρη (λογιστικὸν ἢ ἡγεμονικόν, θυμοειδές, ἐπιθυμητικόν) και την έδρα που αντιστοιχεί στο κάθε ένα από αυτά (κεφαλή, καρδιά, ἥπαρ)· η άποψη αυτή αναπτύσσεται κυρίως στο τέταρτο βιβλίο της *Πολιτείας* (436a-b· 439d-441a κ.ά.)²⁵ και επανέρχεται πολλές φορές σε ιατρικά κείμενα.

Η διαίρεση της ψυχῆς και η έδρα του καθενός από τα μέρη της ήταν ένα ζήτημα που αφορούσε άμεσα και τους αρχαίους γιατρούς. Ενώ η τριμερής διαίρεση της ψυχῆς ήταν αποδεκτή βασικά από όλες τις ιατρικές σχολές, υπήρχε διαφοροποίηση όσον αφορά τον (θεωρητικό) εντοπισμό της έδρας του ἡγεμονικοῦ. Και ενώ στην φιλοσοφία το πρόβλημα ήταν μόνο θεωρητικό²⁶, στην ιατρική είχε μεγάλη κλινική σημασία, αφού στις ασθένειες του λογιστικοῦ, ανάλογα με την εντόπιση της έδρας του στο κεφάλι ἢ στην καρδιά, καθοριζόταν ο πεπονωθῶς τόπος στον οποίο έπρεπε να εφαρμοστεί η κατάλληλη θεραπευτική αγωγή· βλ. Γαλην. *Π. τῶν Ἱπποκρ. καὶ Πλάτων. δογμ. 9, 7* [σ. 797, 16-798, 2 Μ.]: τοῦτο γάρ [sc. τὴν ἔδραν τοῦ ἡγεμονικοῦ] ἰατροῖς ἐπίστασθαι χρήσιμόν ἐστιν ἔνεκα τοῦ προσφέρειν τὰ βοηθήματα τῷ πεπονωθῶτι τόπῳ βεβλαμμένου τοῦ λογισμοῦ²⁷.

24. Βλ. και σ. 36, 19-20· 44, 21· 46, 5-7 Lolos· πρβ. και 46, 25-28 Lolos.

25. Βλ. ενδεικτικά, J. Adam. *The Republic of Plato*, Cambridge-London-N. York-Melbourne, τ. 1, 1963 (ανατύπ.: 1975), σ. 254-258 (σχόλιο στο 439e-441c)· A. Graeser, *Probleme der platonischen Seelenteilungslehre* [Zetemata 47], München 1969, σ. 13-40 (: «Die Seelenteilungslehre der 'Politeia'»: ειδικότερα, στις σ. 15 κ.ε. σχολιάζεται το χωρίο της *Πολιτείας* 436a κ.ε.). Πρβ. και W. Jaeger, A New Greek Word in Plato's Republic. The Medical Origin of the Theory of the θυμοειδές, *Eranos* 44 (1946) 123-130 [= *Scripta minora*, τ. II, Roma 1950, σ. 309-316].

26. Βλ. Γαλην. *Π. τῶν Ἱπποκρ. καὶ Πλάτων. δογμ. 9, 7* [σ. 798, 2 κ.ε. Μ.].

27. Οι όροι λογιστικόν και ἡγεμονικόν εναλλάσσονται πολλές φορές ως ταυτόσημοι· βλ. Γαλην. *Π. τῶν πεπονωθ. τόπ. 3, 6* [VIII 163, 2-3 K.]: αἱ μὲν τοῦ λογιστικοῦ τῆς ψυχῆς ἐνέργειαι καλεῖσθωσαν ἡγεμονικαί· στον ίδιο, *Π. τῶν Ἱπποκρ. καὶ Πλάτων. δογμ. 4, 4* [σ. 353, 8-11 Μ.] = Χρῦσιππ. απόσπ. 462 [SVF III 115, 22-25 v. Arnim]: μηδὲ γὰρ εἶναι τινα τοιαύτην [sc. δύναμιν], ὡς ἔνιοι τῶν φιλοσόφων ὑπολαμβάνουσιν, ἐπιθυμητικὴν τε καὶ θυμοειδῆ προσαγορεύοντες, τὸ ὅλον γὰρ εἶναι τὸ τῶν ἀνθρώπων ἡγεμονικὸν λογικόν· Στέφ. *Σχόλ. σὺν Θεῶ εἰς τὸ Προγν. Ἱπποκρ. 3* [Dietz, *Sch. in Hipp. et Gal.*, I 209, 16-22]: ἐπιχειροῦσί τινες καὶ ὅσον ἐκ τοῦ νῦν λεγομένου, καὶ λέγουσιν ἐν ἐγκεφάλῳ εἶναι τὸ ἡγεμονικόν, ὡς καὶ τῷ Γαληνῷ δοκεῖ· ἐὰν γάρ, πνευποιομένης τῆς ὕλης ἐν τῇ ἀκοῇ, παραφροσύνη ἐπακολουθῆ διὰ τὸ ἐπιπαράκεισθαι τὸν ἐγκέφαλον. Ἡ δὲ

Υποστηρικτές της άποψης που έθετε το *ἡγεμονικὸν* στην καρδιά και όχι στον εγκέφαλο ήταν οι γιατροί της πνευματικής σχολής, οι οποίοι είχαν διαμορφώσει την φυσιολογία και την παθολογία τους υπό την επήρεια της στωικής φιλοσοφίας²⁸. Ο Γαληνός τους κατηγορεί ότι μόνον για λόγους εγωιστικούς δεν παραδέχονται τη σωστή άποψη (ούτε στα συγγράμματά τους ούτε στις θεωρητικές συζητήσεις τους), αφού στην πράξη αντιμετωπίζουν τα πάθη του λογιστικού προσάγοντας τα *βοηθήματα* στον σωστό πεπονήτο τόπον, δηλαδή στο κεφάλι: έτσι οδηγούνται σε πολλές αντιφάσεις²⁹.

Για τα μέρη της ψυχής και την έδρα του καθενός από αυτά βλ. Γαλην. *Π. τῶν Ἱπποκρ. καὶ Πλάτων. δογμ.* 3, 1 [σ. 252, 13-15 M.]· 6, 8, [σ. 578, 6-11, M.], κ.α.³⁰ [Γαλην.] *Π. χρ. μορ. καὶ ἐνεργ.* [σ. 137, 20-21 Daremberg³¹]· Μελέτιο, *Π. τῆς τοῦ ἀνθρ. κατασκ.* [Cramer, *An. Gr. Ox.*, III 25, 16-20]. Πρβ. και Μελέτιο, *Π. τῆς τοῦ ἀνθρ. κατασκ.* [Cramer, *An. Gr. Ox.*, III 20, 17-21, 8]. Λέοντα, *Συνόψ. εἰς τὴν φύσ. τῶν ἀνθρ.* 9 [CMG X 4, σ. 20, 11-13]³².

Μόνο για τα μέρη της ψυχής —χωρίς την μνεία του οργάνου που αντιστοιχεί σε κάθε μέρος της— βλ. Γαλην. *Π. τῶν Ἱπποκρ. καὶ Πλάτων. δογμ.* 5, 2 [σ. 417,

παραφροσὴν βλάβη ἐστὶ τῶν ἡγεμονικῶν ἐνεργειῶν· οὐκοῦν ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ ἐστὶ τὸ ἡγεμονικόν, κ.ά.

28. Βλ. M. Wellmann, *Die pneumatische Schule bis auf Archigenes in ihrer Entwicklung* [*Philologische Untersuchungen* 14], Berlin 1895, σ. 140 κ.ε.

29. Βλ. Wellmann, *ό.π.*, σ. 141, υποσημ. 1.

30. Η άποψη αυτή επανέρχεται πολλές φορές στο παραπάνω έργο του Γαληνού είτε συνδεδεμένη με το όνομα του Πλάτωνα (βλ. *Π. τῶν Ἱπποκρ. καὶ Πλάτων. δογμ.* 3, 1 [σ. 253, 13-254, 3 M.]· 3, 2 [σ. 260, 2-3 M.]· 5, 2 [σ. 417, 14-16 M.]· 5, 7 [σ. 460, 9-11 M.]· 6, 2 [σ. 499, 11-500, 4 M.]) είτε ως άποψη αποδεκτή από τον Αριστοτέλη (βλ. *Π. τῶν Ἱπποκρ. καὶ Πλάτων. δογμ.* 4, 1 [σ. 333, 8-14 M.]· ο Αριστοτέλης, όμως, διαφωνούσε για τις τρεις χωριστές έδρες των μερῶν της ψυχής, θεωρώντας κοινή έδρα τους την καρδιά), τον Ποσειδώνιο από την Απάμεια (βλ. *Π. τῶν Ἱπποκρ. καὶ Πλάτων. δογμ.* 5, 4 [σ. 432, 9-11 M.] = Ποσειδ. απόσπ. 142 Edelstein-Kidd = 414 Theiler) και τον Κλεάνθη (βλ. *Π. τῶν Ἱπποκρ. καὶ Πλάτων. δογμ.* 8, 1 [σ. 653, 13-654, 3 M.] = Κλεάνθ. απόσπ. 571 [SVF I 130, 7-10 v. Arnim]). Η τριμερής, όμως, διαίρεση της ψυχής σε συνδυασμό με την έδρα που αντιστοιχεί στο κάθε ένα από τα μέρη της μνημονεύεται από τον Γαληνό κυρίως σε σχέση με τη διδασκαλία του Χρυσίππου, ο οποίος τοποθετούσε την έδρα του *ἡγεμονικοῦ* στην καρδιά —όχι στον εγκέφαλο, όπως ο Πλάτων. Για τη σχετική διδασκαλία του Χρυσίππου, η οποία αναπτυσσόταν κυρίως στα έργα του *Περὶ ψυχῆς* και *Περὶ παθῶν*, καθώς και για την πολεμική του Γαληνού (ο οποίος με αυτή την αφορμή κάνει πολλές φορές λόγο για τα μέρη της ψυχής) ενδεικτικά βλ. (α) για το *Π. ψυχ.*: απόσπ. 885 [SVF II 238, 27-239, 27 v. Arnim]· 900 [SVF II 248, 10-27 v. Arnim]· 905 [SVF II 251, 22-252, 14 v. Arnim], και (β) για το *Π. παθ.*: απόσπ. 462 [SVF III 115, 19-24 v. Arnim]· 463 [SVF III 115, 26-39 v. Arnim].

31. Βλ. Ch. Daremberg, *Notices et extraits des manuscrits médicaux grecs, latins et français des principales bibliothèques de l'Europe. I^e partie. Manuscrits grecs d'Angleterre*, Paris 1853, σ. 137-138. Όπως σημειώνει και ο ίδιος ο Daremberg (*ό.π.*, σ. 137), το παραπάνω έργο δεν έχει καμιά σχέση με το ομότιτλο έργο του Γαληνού.

32. Βλ. και Ιακώβ, *ΕΕΦΣΠΘ* 22 (1984) 158-160, και 'Ελληνικά 36 (1985) 43-44.

14-16 M.]· 5, 7 [σ. 460, 9 κ.ε. M.]· 6, 2 [σ. 499, 11-500, 4 M.], κ.ά.· στον ίδιο, "Οτι ταῖς τοῦ σώμ. κράσεσ. αἰ τῆς ψυχ. δυν. ἔπονται 9 [Mueller, *Gal. scr. min.*, II 64, 2-8 = *Ph. Gr.*, II 291, 12-17].

Ἵσον αφορά τα μέρη της ψυχῆς και τις αρετές και τις κακίες που αναφέρονται στο κάθε ένα από αυτά βλ. Γαλην. Π. τῶν Ἱπποκρ. καὶ Πλάτων. δογμ. 3, 4 [σ. 282, 10-283, 12 M.]· Μελέτιο, Π. τῆς τοῦ ἀνθρ. κατασκ. [Cramer, *An. Gr. Ox.*, III 26, 1-9]· μόνον για τις κακίες του κάθε μέρους της ψυχῆς (πάντοτε σε σχέση με την αντίστοιχη ἔδρα του) βλ. Γαλην. Π. τῶν Ἱπποκρ. καὶ Πλάτων. δογμ. 3, 4 [σ. 276, 12-277, 15 M.]· μόνον για τις αρετές βλ. Μελέτιο, Π. τῆς τοῦ ἀνθρ. κατασκ. [Cramer, *An. Gr. Ox.*, III 29, 19-25].

σ. 45, 9-15 Lolos: οὐρανὸν νῦν τὴν κεφαλὴν διὰ τὸ σφαιροειδὲς καλεῖ· ὄθε<ν> καὶ Πλάτων ἢ Ἀριστοτέλης ἢ τις ἕτερος δανεισάμενος εἶπεν ὡς αὐτὴν μὲν τὴν κεφαλὴν σφαιροειδῆ διετύπωσεν καθάπερ μικρὸν οὐρανόν, τὸν δὲ ἐγκέφαλον καθίδρυσεν ἐν αὐτῇ ἀπέριττόν τε καὶ καθαρὸν δούς αὐτῇ πόρους ἑπτὰ κατὰ μίμησιν τῶν κινουμένων ἀστέρων³³.

ὄθε cod. (v. Parathomopoulos, *o.c.*, p. 195): ὄθεν leg. edit. || ἢ τις ἕτερος cod. (v. Parathomopoulos, *o.c.*, p. 195; cf. Mavroudis, *Hellenica* 38, 1987, 385): ἢ καὶ ἔπρα leg. edit. || αὐτὴν μὲν cod. (v. Mavroudis, *o.c.*, p. 385)³⁴: αὐ. μετὰ leg. edit. || ἐν αὐτῇ scripsi (v. *Hellenica* 38, 1987, 385): ἐν αὐτῷ cod. et edit.

Για τον εντοπισμό της πηγῆς του χωρίου αυτού βλ. Μαυρουδή, *Ἑλληνικά* 38 (1987) 385. Πρβ. επίσης, Παλλάδιο, *Σχόλ. τῆς ἔκτ. Ἐπιδημ.* 1, 2 [Dietz, *Sch. in Hipp. et Gal.*, II 8, 32-9, 7]: ἀλλὰ ζητητέον ποῖον τὸ εὐρρυθμον καὶ κατὰ φύσιν σχῆμα τῆς κεφαλῆς. Ἰδοῦσα τοῖνον ἢ φύσις, ὡς ἡ τοιαύτη λογικὴ ψυχὴ καὶ αἱ δυνάμεις αὐτῆς κατοικοῦσιν ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ, ψυχὴ δὲ ἐκ περιφεροῦς κατερχομένη τοῦ οὐρανοῦ, οὐκ εἶασεν ἢ εἰς κυβοειδὲς ἢ εἰς τετράγωνον ἢ εἰς ἄλλο σχῆμα εἰσελθεῖν, ἐπειδὴ ἤμελλε ταράττεσθαι, ἐποίησε τὴν κεφαλὴν περιφερῆ, οἷόν τινα μικρὸν οὐρανὸν τῇ ψυχῇ, ἀλλ' οὐκ εἶασεν αὐτὴν περιφερῆ διὰ τὴν θέσιν τῶν ὄτων, ἀλλ' ἐκατέρωθεν αὐτὴν ἀτρέμα ἐπίλησε· Γαλην. Π. τῶν Ἱπποκρ. καὶ Πλάτων. δογμ. 2, 4 [σ. 189, 14-190, 5 M.] καὶ Μελέτιο, Π. τῆς τοῦ ἀνθρ. κατασκ. 1 [Cramer, *An. Gr. Ox.*, III 53, 5-6]. Βλ. ἀκόμη, Ιακώβ, *ΕΕΦΣΠΘ* 22 (1984) 161.

σ. 45, 20-23 Lolos: ἀλλὰ τὴν ἁρμονίαν καὶ σύγκρασιν καὶ σύνδεσιν τῶν τεσσάρων, αἵματος, φλέγματος, χυμοῦ καὶ χολῆς, ἐν τῷ ζῳῷ συγκεκραμένων καὶ τὰς ἐξ αὐτῶν ἐνεργούσας δυνάμεις ψυχὴν εἶωθε λέγειν.

σύγκρασιν cod. (v. Parathomopoulos, *o.c.*, p. 195; cf. Mavroudis, *o.c.*, p. 387): σύγκαρσιν leg. edit. || συγκεκραμένων scripsi (v. *Hellenica* 38, 1987, 387): συγκεκραμμένα cod. et edit.³⁵.

33. Πρβ. καὶ σ. 117, 18-21 Lolos.

34. Ο Parathomopoulos (ό.π.) δεν σημειώνει τίποτε για την γραφή αυτή του κώδικα και για την παρανόηση του εκδότη.

35. Βλ. καὶ Ιακώβ, *ΕΕΦΣΠΘ* 22 (1984) 181, όπου το συγκεκραμμένα διορθώνεται σε συγκεκραμένα.

Πρόκειται για μνεία της θεωρίας κατά την οποία το ανθρώπινο σώμα αποτελείται από τέσσερις χυμούς: *αἷμα*, *φλέγμα*, *ξανθή* και *μέλαινα χολή*. Η συνύπαρξη των *χυμῶν* με ορισμένη αναλογία εξασφαλίζει την υγεία του ανθρώπου, ενώ η διατάραξη της αναλογίας συνεπάγεται την πρόκληση ασθενειών (οι οποίες ποικίλλουν ανάλογα με το είδος του *χυμοῦ* που πλεονάζει ή ελλείπει). Πρώτος εισηγητής της θεωρίας αυτής θεωρείται ο Ιπποκράτης· η ανάπτυξή της γίνεται κυρίως στα ιπποκρατικά *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου* και *Περὶ χυμῶν*· βλ. *Π. φύσ. ἀνθρ.* 4 [VI 38, 19-40, 6 L.]: *Τὸ δὲ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ἐν ἑωυτῷ αἷμα καὶ φλέγμα καὶ χολὴν ξανθὴν τε καὶ μέλαιναν, καὶ ταῦτ' ἐστὶν αὐτέφῃ ἡ φύσις τοῦ σώματος, καὶ διὰ ταῦτα ἀλγέει καὶ ὑγιαίνει. Ὑγιαίνει μὲν οὖν μάλιστα, ὁκόταν μετρίως ἔχη ταῦτα τῆς πρὸς ἄλληλα κρήσιος καὶ δυνάμιος καὶ τοῦ πλήθους, καὶ μάλιστα μεμιγμένα ἢ ἀλγέει δὲ ὁκόταν τι τουτέων ἔλασσον ἢ πλεον ἢ ἢ χωρισθῆ ἐν τῷ σώματι καὶ μὴ κεκρημένον ἢ τοῖσι ζύμπασι.*

Ακόμη, βλ. [Ιπποκρ.] Ἐπιστ. πρὸς Πτολεμ. βασιλ. π. κατασκ. ἀνθρ. [Ermerins, *An. med. gr.*, σ. 279, 1-7 κ.α.]: *Ανώνυμο*³⁶, *Π. τῆς τοῦ κόσμου κατασκ.* <καὶ> (addidi)³⁷ *τοῦ ἀνθρ.* 1, 1-4 [Ideler, *Ph. et med.*, I 303, 1-12, κ.α.]: *Γαλην.* Ὑπόμν. εἰς Ἴπποκρ. *Π. φύσ. ἀνθρ.* 1, 19 [CMG V 9, 1, σ. 32, 10-33, 30]· *Π. τῶν καθ' Ἴπποκρ. στοιχ.* 2, 2 [I 494, 1-11 K.]: *Π. τῶν Ἴπποκρ. καὶ Πλάτων. δογμ.* 8, 4 [σ. 677, 8-678, 4 M.]: [Γαλην.]: Ὑπόμν. εἰς Ἴπποκρ. *Π. χυμ.* [XVI 1-488 K.]: *Π. χυμ.* [XIX 485, 9-486, 1 et passim K.]: *Στέφ. Σχόλ. σὺν Θεῶ εἰς τὸ Προγν. Ἴπποκρ.* 2 [Dietz, *Sch. in Hipp. et Gal.*, I 159, 22-30]· *Μελέτιο, Π. τῆς τοῦ ἀνθρ. κατασκ.* [Cramer, *An. Gr.*, III 12, 11-17]· *Λέοντα, Σύνοψ. εἰς τὴν φύσ. τῶν ἀνθρ.* 3 [CMG X 4, σ. 18, 16-24], κ.ά.

σ. 46, 2-3 Lolos: *διμερῆς γὰρ ὁ ἀνθρωπος ἐκ ψυχῆς τυγχάνων καὶ σώματος.*

Πρόκειται για άποψη πολύ διαδεδομένη τόσο στην ιατρική όσο και στην λοιπή γραμματεία· ενδεικτικά βλ. Νεμέσ. Εμέσης, *Π. φύσ. ἀνθρ.* 1 [σ. 1, 3-5 Morani]: *Τὸν ἀνθρωπον ἐκ ψυχῆς νοερᾶς καὶ σώματος ἄριστα κατεσκευασμένον <εἶναι>, καὶ οὕτω καλῶς ὡς οὐκ ἐνεδέχετο καλῶς ἄλλως γενέσθαι ἢ συνεστάναι, πολλοῖς καὶ ἀγαθοῖς ἀνδράσιν ἔδοξεν, καὶ τον γιαιτρό Ιω. Ακτουάριο, Π. ἐνεργ. καὶ παθ. τοῦ ψυχ. πνεύμ. καὶ τῆς κατ' αὐτὸ διαίτ.* 1, 1 [Ideler, *Ph. et med.*, I 314, 11-14]: *ὅτι μὲν οὖν ἐξ ἑτεροειδῶν εἰς ταῦτὸ συνιόντων, ψυχῆς λέγω καὶ σώματος, ὁ ἀνθρωπος συνίστασθαι πέφυκε, σοί τε πρὸ τῶν πολλῶν ἀποδεικτικαῖς μεθόδοις, καὶ τοῖς πολλοῖς αὐτῇ τῇ ἐξ αἰσθήσεως πίστει δῆλον καθίσταται.*

36. Το έργο αυτό παραδίδεται και με το όνομα του Ιπποκράτη από τον κώδικα Vindob. med. gr. 40, φφ. 125'-132'. βλ. H. Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek* [Museion. Veröffentlich. d. Österreich. Nationalbibl., N. F. IV, I, 2], Wien 1969, σ. 92.

37. Από τον κώδ. Vindob. med. gr. 40, φ. 125'.

σ. 49, 21 Lolos: διὰ τὸ πληξίν ἀέρος εἶναι τὴν φωνήν.

Και ο ορισμός της φωνῆς ως πλήξεως τοῦ ἀέρος —όπως και ο ορισμός του θύμου ως ζέσεως τοῦ περικαρδίου αἵματος— αποτελεί κοινό τόπο και απαντά συχνά σε ιατρικά κείμενα και σε υπομνηματιστές του Αριστοτέλη.

α) γ ι α τ ρ ο ί· βλ. Μελέτιο, *Π. τῆς τοῦ ἀνθρ. κατασκ.* 11 [Cramer, *An. Gr. Ox.*, III 86, 26-27]: οὐδὲν γάρ ἐστι φωνή ἢ πλήξις ἀέρος ἢ ἀήρ πεπληγμένος· Λέοντα, *Σύνοψ. εἰς τὴν φύσ. τῶν ἀνθρ.* 55 [CMG X 4, σ. 42, 33-44, 3]: φωνή ἐστι πλήξις ἀέρος ἢ ἀήρ πεπληγμένος. Χρειάν <καὶ ἐνέργειαν> ἔχει ὁ γαργαρέων, χρειάν μὲν ἐν τῇ τοῦ ἀέρος μεταβολῇ, ἐνέργειαν δὲ ἐν τῷ πλήττειν τὴν φωνήν.

Πρβ. και Οριβ. *Ἱατρ. συν.* (Lib. inc.) 62 [44] [CMG VI 2, 2, σ. 165, 7-10]· Στέφ. *Σχόλ. σὺν Θεῶ εἰς τὸ Προγν. Ἱπποκρ.* 3 [Dietz, *Sch. in Hipp. et Gal.*, I 210, 9-11]· Νεμέσ. *Εμέσης, Π. φύσ. ἀνθρ.* 14 [σ. 71, 14-15 Morani = σ. 209, 5-6 Matthaei]: ὁ δὲ προφορικός λόγος ἐν τῇ φωνῇ [...] τὴν ἐνέργειαν ἔχει· στην ἐκδοσὴ του Matthaei, στις «Var. Lect. et Animadv.», σε σχέση με το χωρίο αὐτό σημειώνεται: «Ἐν τῇ φωνῇ]. Sic in marg. a man. rec. definitio: Τί ἐστι φωνή; Φωνή ἐστὶν ἀπήχησις πνεύματος καθ' ὁρμὴν καὶ προαίρεσιν ἡμῶν γινομένη, συστελλομένων τῶν μεσοπλεύρων μυῶν καὶ διὰ τῆς τραχείας ἀρτηρίας τὸν ἀέρα πληττούσης καὶ εἰδοποιουμένης διὰ γλώττης καὶ ἐπιγλωττίδος»³⁸.

β) υπομνηματιστές του Αριστοτέλη³⁹· βλ. Αλέξ. Αφροδισιέα, *Εἰς Μετὰ τὰ Φυσ.* [CAG I, σ. 504, 37-38]· στον ἴδιο, *Εἰς Τοπ.* [CAG II/ii, σ. 450, 23-24]· στον ἴδιο, *Εἰς Π. αἰσθ.* [CAG III/i, σ. 66, 15-17]· Δέξιππο, *Εἰς Κατηγ.* [CAG IV/ii, σ. 70, 9]· Δαυίδ, *Προλεγ. τῆς Φιλοσ.* [CAG XVIII/ii, σ. 41, 26-27]· Πρβ. και Δαυίδ, *Προλεγ. τῆς Φιλοσ.* [CAG XVIII/iii, σ. 41, 28-33]· Σιμπλίκιο, *Εἰς Φυσ.* [CAG IX, σ. 426, 1-2]. Σοφονία, *Εἰς Π. ψυχ.* [CAG XXIII/i, σ. 88, 24-89, 34 passim].

Πρβ. ἀκόμη, Τίμ. Λοκρό, *Π. ψυχ. κόσμ. και φύσ.* 12 (101 a) [σ. 416, 21-24 Hermann], και Αλβίνο, *Διδασκαλ. τῶν Πλάτων. δογμ.* 19 [σ. 174, 2-5 Hermann]⁴⁰.

σ. 57, 21-23 Lolos: θώραξ καλεῖται τὸ μέρος τοῦ σώματος τὸ ἀπὸ τοῦ τραχήλου μέχρις αἰδοίων ἀπὸ τοῦ τὸ θεωρητικὸν ἐν αὐτῷ εἶναι, τουτέστι τὴν καρδίαν.

38. Πρβ. επίσης τα ὅσα γράφουν για τα φωνητικά ὄργανα και για τη δημιουργία της φωνῆς ο [Ρούφ.] *Π. ἀνατ. τῶν τοῦ ἀνθρ. μορ.* 26 [σ. 174, 14-175, 1 Daremberg-Ruelle] και ο Σχολιαστής του έργου του Ρούφ. *Π. ὄνομ. τῶν τοῦ ἀνθρ. μορ.* 62-63 [σ. 239, 19-20 και 240, 24-25 Daremberg-Ruelle]: ἀκόμη, ο Γρηγ. Νύσσης, *Π. κατασκ. ἀνθρ.* 9 [PG 44, 149c-d] και ο Νεμέσ. *Εμέσης, Π. φύσ. ἀνθρ.* 14 και 28 [σ. 71, 16-72, 2 και 90, 25-91, 3 Morani].

39. Πρβ. Αριστοτ. *Π. ψυχ.* 2, 8 (420b, 27-29): ὥστε ἡ πληγὴ τοῦ ἀναπνεομένου ἀέρος ὑπὸ τῆς ἐν τούτοις τοῖς μορίοις ψυχῆς πρὸς τὴν καλουμένην ἀρτηρίαν φωνὴ ἐστίν· βλ. ἀκόμη, W. Ax, *Ψόφος, φωνή und διάλεκτος als Grundbegriffe aristotelischer Sprachreflektion*, *Glotta* 56 (1978) 251.

40. Βλ. και Ιακώβ, *ΕΕΦΣΠΘ* 22 (1984) 161-162.

Τον καθορισμό των ορίων του θώρακα, όπως τα μνημονεύει ο Τζέτζης, δεν μπόρεσα να τον εντοπίσω σε ιατρικά κείμενα. Ο συγγραφέας του έργου *Εισαγωγή ἢ ἱατρὸς* συμφωνεῖ με τον Τζέτζη ὅσον ἀφορὰ το ἀνώτερο ὄριο του θώρακα, δηλ. τον *τράχηλον*, ὡς κατώτερο ὄριο, ὁμῶς, θέτει τας *λαγόνας* (καὶ ὄχι τὰ *αἰδοῖα*): βλ. [Γαλην.] *Εἰσαγ. ἢ ἱατρ.* 10 [XIV 705, 1-2 K.]: *ἀνωθεν δὲ τὸ ὑπὸ τὸν τράχηλον πᾶν, ἐκ τῶν ἔμπροσθεν μέχρι λαγόνων, θώραξ καλεῖται* βλ. καὶ Ἀνώνυμο, *Εἰσαγ. ἀνατ.* 31 [σ. 56, 13-14 Bernard]. Πλησιέστερος στον ὀρισμὸ του Τζέτζη, ὄχι τόσο στην διατύπωση, ὅσο σχετικὰ με τὴν ἔκταση του θώρακα, εἶναι ὁ ὀρισμὸς του γιατροῦ Ρούφου, *Π. ὄνομ. τῶν τοῦ ἀνθρ. μορ.* 11 [σ. 135, 2-4 Daremberg-Ruelle = σ. 22, 2-4 Kowalski⁴¹]: *θώρακα γὰρ οὐ μόνον τὰ ἀπὸ τῶν κλειδῶν⁴² μέχρι τῶν ὑποχονδρίων καλοῦμεν, ἀλλὰ καὶ τὸ σύμπαν ἀπὸ κλειδῶν μέχρι τῶν αἰδοίων.*

Πρβ. ἀκόμη, Μελέτιο, *Π. τῆς τοῦ ἀνθρ. κατασκ.* 13 [Cramer, *An. Gr. Ox.*, III 90, 5-14] καὶ Ἰω. Ακτουάριο, *Π. διαγν. παθ.* 1, 36 [Ideler, *Ph. et med.*, II 389, 36-390, 7].

Για τὴν ετυμολογία τῆς λέξεως *θώραξ* βλ. Μελέτιο, *Π. τῆς τοῦ ἀνθρ. κατασκ.* 13 [Cramer, *An. Gr. Ox.*, III 89, 22-26] καὶ Λέοντα, *Σύνοψ. εἰς τὴν φύσ. τῶν ἀνθρ.* 57 [CMG X 4, σ. 44, 13-16]. Ἀκόμη, πρβ. Ωρίονα, *Π. ἐτυμολ.*, στο λ. *θώραξ* [στ. 72, 6-7 Sturz]: *Et.M.*, στο λ. *θώραξ* [στ. 460, 14 κ.ε. Gaisford]⁴³.

σ. 57, 27-28 *Lolos*: τὸ ζωτικὸν γὰρ αἷμα καὶ θερμὸν ἐν τῇ καρδίᾳ ἐστίν.

Για τὴν καρδιά ὡς εστία τῆς ἐμφυτῆς θερμότητος καὶ, κατὰ συνέπεια, ὡς πηγὴ ζωῆς βλ. Μελέτιο, *Π. τῆς τοῦ ἀνθρ. κατασκ.* [Cramer, *An. Gr. Ox.*, III 30, 17]: *ἐν τῇ καρδίᾳ γὰρ ἐστὶ τὸ ἐμφυτον θερμὸν· αὐτόθι* 16 [Cramer, *An. Gr. Ox.*, III 96, 11-14]: *Ἔστι δὲ ἡ καρδιά [...] ἔχουσα καὶ ἀρτηρίας καὶ δύο κοιλίας κατ' ἀμφοτέρα μέρη αὐτῆς, ἐν αἷς γεννᾶται τὸ ἐμφυτον θερμὸν καὶ τὸ ζωτικὸν πνεῦμα· ἀκόμη, βλ. αὐτόθι [Cramer, *An. Gr. Ox.*, III 24, 21-24 καὶ 39, 12-13]· 16 [Cramer, *An. Gr. Ox.*, III 94, 25-26· 96, 29· 98, 6-8], καὶ Γαλην. *Π. τῶν Ἱπποκρ. καὶ Πλάτων. δογμ.* 2, 8 [σ. 245, 10-13 M.]· 7, 3 [σ. 605, 3-5 M.]·*

Πρβ. καὶ Ἱπποκρ. *Π. σαρκ.* 5 [VIII 590, 11-12 L.] καὶ 6 [VIII 592, 1-3 L.]· *Π. καρδ.* 5 [IX 84, 4-7 L.]· Ἀρετ. *Π. αἰτ. καὶ σημ. ὄξ. παθ.* 2, 1 [CMG II, σ. 15, 9-11], καὶ Οριβ. *Ἱατρ. συν.* 24, 15 [CMG VI 2, 1, σ. 29, 1-4]⁴⁴.

41. Βλ. καὶ τὰ παράλληλα που ἐπισημαίνει στο ὑπόμνημά του ὁ G. Kowalski, *Rufi Ephesii De corporis humani partium appellationibus* ('Ὀνομασίαι τῶν τοῦ ἀνθρώπου μορίων), Göttingen 1960 (αδημ. διδ. διατρ.), ὁ.π.

42. Ὁ *τράχηλος* (= *αἰχὴν*) καὶ οἱ *κλειδες* τοπογραφικὰ περίπου ταυτίζονται: βλ. Ρούφο, ὁ.π. 74 [σ. 142, 13-143, 2 Daremberg-Ruelle = σ. 43, 13-44, 2 Kowalski]. Ἀκόμη, βλ. *Ἰλιάδα* X 324 καὶ Θ 325-326, καὶ Körner [βλ. ὑποσημ. 5], σ. 22.

43. Βλ. καὶ Scheele [βλ. ὑποσημ. 21], σ. 68-69 [244-245].

44. Για τὴ συνέχεια του χωρίου αὐτοῦ (σ. 57, 29-58, 5 *Lolos*), ὅπου γίνεται λόγος για τὴν δημιουργία του ζωτικοῦ πνεύματος, βλ. Μαυρουδή, *Ἑλληνικά* 38 (1987) 386: πηγὴ του Τζέτζη για το χωρίο σ. 57, 29-58, 5 *Lolos* εἶναι τὸ ἔργο του Ἀλέξ. Αφροδισία, *Ἱατρ. ἀπορ. καὶ φυσ.*

σ. 62, 5-6 Lolos: *παλάμη ἢ παλλομένους μῦς ἔχουσα, ἢ παλλομένη ὑπὸ τῶν μυῶν.*

Πρβ. Ωρίονα, *Π. ἐτυμολ.*, στο λ. [στ. 129, 23-24 Sturz]: *παλάμη ἀπὸ τοῦ πάλλειν· δι' αὐτῶν γὰρ πεπαλαμήμεθα·* *Ei.M.*, στο λ. [στ. 647, 40-43 Gaisford], και Μελέτιο, *Π. τῆς τοῦ ἀνθρ. κατασκ.* 25 [Cramer, *An. Gr. Ox.*, III 121, 4-8]: *παλάμη μὲν, ὅτι δι' αὐτῆς πολλὰ πεπαλ<αμ>ήμεθα (addidi) καὶ τετεχνώμεθα, ἦγουν μαιώμεθα· αἱ τέχναι γὰρ παλάμαι, παρὰ τὸ πάλλειν τὰς χεῖρας ἐν ταύταις· καὶ Ὅμηρος, «πάλλε δὲ Γερήνιος ἵπποτα Νέστωρ» [H 181]⁴⁵.*

σ. 65, 6-7 Lolos: *τὸ γὰρ μέλι χολοποιὸν καὶ τοῖς ἰκτεριῶσι πικρὸν φαίνεται.*

Ἡ πικρὴ γεύση γλυκῶν τροφῶν αποτελούσε για τους αρχαίους γιατροὺς ἐνδειξὴ ἰκτέρου· βλ. Παλλάδιο, *Σχόλ. τῆς ἔκτ.* Ἐπιδήμ. 5, 13 [Dietz, *Sch. in Hipp. et Gal.*, II 140, 30-32]: *τότε δὲ μᾶλλον διαφαίνεται ἡ ποιότης, ὅτε ἄρξεται κινεῖσθαι ὁ χυμὸς ἐν τῇ μασήσει, ἐνθα οἱ ἰκτεριῶντες καὶ αὐτὸ τὸ μέλι πικρὸν νομίζουσι·* βλ. και Μαυρουδῆ, *Ἑλληνικά* 38 (1987) 387⁴⁶.

Ἡ διαπίστωση ὅτι τὸ μέλι φαίνεται πικρὸ στους ἰκτερικούς εἶναι ἓνα ἀπὸ τα βασικά παραδείγματα που χρησιμοποιούνται ἀπὸ τους σκεπτικούς φιλοσόφους στον τέταρτο τρόπον τῆς ἐποχῆς (παρὰ τὰς περιστάσεις), με τον οποίο καταδεικνύεται ἡ σχετικότητα που διέπει τὴν ἀντίληψη μέσω των αἰσθήσεων, καθὼς και ἀπὸ τους υπομνηματιστές του Ἀριστοτέλη κατὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς κατηγορίας των πρὸς τι· για τα σχετικά χωρία και τὴν συλλογιστικὴ που στηρίζεται σ' αὐτὰ βλ. Π. Κοτζία-Παντελή, *Τὸ μέλι πικρὸν τοῖς ἰκτεριῶσι φαίνεται*, *Ἑλληνικά* 37 (1986) 242-259.

σ. 91, 13-20 Lolos: *οἱ θερμοὶ καὶ θυμώδεις ἐλευθέρας γνώμης ὑπάρχοντες διὰ τὸ τῆς αὐτῶν ψυχῆς γρήγορον καὶ δραστήριον, ὅτ' ἂν τι ἀγεννὲς πάσχωσιν, αἰδούμενοι τοῖς πολλοῖς ὀραῖσθαι ὑποχωροῦσιν ἐν ἐρημίαις, ὥσπερ καὶ τοὺς παραπλήγας καὶ μαινομένους Ἱπποκράτης φησὶν [Ἐπιστ. 12: IX 330, 15-16 L. = σ. 307, 15-16 Σακαλῆς] «ἀπανθρωποῦσθαι καὶ διάγειν ἐν ἐρημίαις ξύμφυλον ὄψιν ἀλλοτρίων νομίζοντας»⁴⁷, διὰ τὸ ὑπὸ μελαίνης χολῆς ἐκείνων ὑποθλοῦσθαι τὸ*

προβλ. 2, 67 [Ideler, *Ph. et med.*, I 75, 22-32]. Για τὴν διδασκαλία του πνεύματος και τὴν σχέση του με τὴν ἀρχαία ἰατρικὴ βλ. ἀκόμη: O. Temkin, *On Galen's Pneumatology*, *Gesnerus* 8 (1946) 180-189· L. C. Wilson, *Erasistratus, Galen and the Pneuma*, *BHM* 33 (1959) 293-314, και U. de Martini, *Considerazioni sulla dottrina dello pneuma in Galeno*, *PSM* 8 (1964) 41-47. Ἀκόμη, πρβ. W. Jaeger, *Das Pneuma in Lykeion*, *Hermes* 48 (1913) 29-74 [= *Scripta minora*, τ. I, Roma 1960, σ. 57-102].

45. Βλ. και Scheele [βλ. ὑποσημ. 21], σ. 76 [252].

46. Βλ. και Ιακώβ, *ΕΕΦΣΠΘ* 22 (1984) 166.

47. Ἡ ἄνω τελεία με τὴν οποία στίζει ο ἐκδότης μετὰ τὸ Ἱπποκράτης φησὶν και ἡ τελεία με τὴν οποία στίζει μετὰ τὸ ἐν ἐρημίαις πρέπει να ἐξαλειφθῶν, διότι ο Τζέτζης παραθέτει τὸ κείμενο τῆς ἱπποκρατικῆς ἐπιστολῆς ἐνσωματώνοντάς τὸ πλήρως στον δικὸ του λόγο· πρβ. τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς: *καὶ φιλέρημοι τυγχάνουσιν ἀπανθρωπέονται τε ξύμφυλον ὄψιν*

νοερὸν⁴⁸.

ἀπανθρωποῦσθαι cod. (v. Papathomopoulos, *o.c.*, p. 198; cf. Jakob, *EThess* 22, 1984, 173): *ἀπανοῦσθαι* leg. edit. || *ῥψιν* cod. (v. Papathomopoulos, *o.c.*, p. 198; cf. Jakob, *o.c.*, p. 173): *ῥφιν* leg. edit.

Για την άποψη ότι ο μελαγχολικός χυμός προκαλεί τα πάθη του λογιστικοῦ βλ. Γαλην. *Π. τῶν πεπονθ. τόπ.* 3, 10 [VIII 189, 8-11 K.]: *ἐπὶ τὸν ἐγκέφαλον ἀναφερομένης τῆς μελαγχολικῆς ἀναθυμιάσεως [...] τὰ μελαγχολικὰ γενήσεται περὶ τὴν διάνοιαν συμπτώματα*. Τα κυριότερα από τα μελαγχολικά πάθη είναι η μανία, η μελαγχολία και η ἐπιληψία. Οι ασθενείς από τα πάθη αυτά χαρακτηρίζονται από αθυμία, κατῆφεια, μισανθρωπία: βλ. Αρετ. *Π. αἰτ. καὶ σημ. χρον. παθ.* 1, 6 [CMG II, σ. 43, 25-26]: *οἱ δὲ [sc. οἱ μαινόμενοι] φυγανθρωπέουσι ἐς ἐρημίην, σφίσι αὐτέοισι ὀμιλέοντες*· 1, 5 [CMG II, σ. 40, 1-2]: *μελαγχολῶσι δὲ οὐκ ἐπὶ ἐνὶ εἰδεῖ ἕκαστοι, ἀλλ' ἢ πρὸς φαρμακείην ὑποπτοί, ἢ ἐς ἐρημίην φεύγουσι μισανθρωπή, και 1, 4 [CMG II, σ. 39, 1-3]: ἦν δὲ ἐν χρόνῳ μίμνη [sc. ἡ ἐπιληψίῃ], οὐδὲ ἐπὶ τοῖσι διαλείμμασι ἀσινέες· νοθροί, ἄθυμοι, κατηφέες, ἐξάνθρωποι, ἄμεικτοι, οὐδὲ ἤλιξι [Triller, Kudlien⁴⁹: ἡλικίησι codd. et edd.] μειλίχοι, ἄγρυπνοι, δυσόνειροι πολλοῖσι ἀλλοκότοις⁵⁰.*

σ. 95, 13-16 Lolos: *ὦ ὕδωρ, ἐξ οὗ κἀγὼ καὶ πάντα τὰ ἐν κόσμῳ γεγόναμεν. Ἐκ σοῦ γὰρ τὰ κοσμικὰ στοιχεῖα ὑφέστηκεν ἢ τε γῆ καὶ ὁ ἀήρ καὶ τὸ πῦρ τῆ πυκνώσει καὶ ἀραιώσει γινόμενα⁵¹.*

ἀραιώσει scripsi (v. p. 139, 23-24 Lolos): *ἀερώσει* edit.

Στο χωρίο αυτό μνημονεύεται η άποψη των Στωικῶν ότι το ὕδωρ είναι το γενεσιουργό στοιχείο των υπολοίπων τριῶν (δηλ. της γῆς, του ἀέρος και του πυρός): βλ. Σχόλ. εις Ἡσιόδ. *Θεογ.* 115 [σ. 22, 5-7 di Gregorio] = Χρύσιππ. απόσπ. 565 [SVF II 117, 21-23 v. Arnim]: *ἐκ δὲ τοῦ ὕδατος ἐγένοντο τὰ στοιχεῖα· γῆ κατὰ συνίξησιν, ἀήρ κατὰ ἀνάδοσιν, τὸ λεπτομερὲς τοῦ ἀέρος γέγονε πῦρ⁵².*

ἀλλοτρίην νομίζοντες. Ακόμη, πρέπει να σημειωθεί ότι η φράση *διὰ τὸ ὑπὸ μελαίνης χολῆς ἐκείνων ὑποβολοῦσθαι τὸ νοερὸν* δεν ἀνήκει στο κείμενο της παραπάνω ιπποκρατικῆς επιστολῆς, ὅπως νομίζει ο εκδότης (βλ. σ. 91, 18-20 και σ. 166 Lolos), ἀλλὰ αποτελεί ερμηνεία του ίδιου του Τζέτζη.

48. Την προέλευση αυτού του ιπποκρατικού χωρίου την εντόπισε ο Ιακώβ, *ΕΕΦΣΠΘ* 22 (1984) 173.

49. Βλ. Fr. Kudlien *Untersuchungen zu Aretaios von Kappadokien* [AAWM, Geistes- u. sozialwiss. Kl., Jhrg. 1963, Nr. 11, 1146-1230], Mainz-Wiesbaden 1964, σ. 1213.

50. Βλ. και H. Flashar, *Melancholie und Melancholiker in den medizinischen Theorien der Antike*, Berlin 1966.

51. Βλ. και σ. 96, 27-28· 119, 5-7· πρβ. και σ. 138, 11-12 Lolos. Εδώ πρέπει να επισημανθεί ότι ο Τζέτζης σε άλλο σημείο της *Εξήγ.* υποστηρίζει την άποψη ότι τα στοιχεία γεννῶνται όχι από το ὕδωρ ἀλλὰ από τον ἀέρα· βλ. σ. 139, 23-24 Lolos: *καὶ τῆ ἀραιώσει αὐτοῦ [sc. τοῦ ἀέρος] καὶ πυκνώσει καὶ τὰ στοιχεῖα γεννῶνται*.

52. Βλ. και τα παράλληλα που σημειώνει ο di Gregorio στο υπόμνημά του (ό.π.).

Η άποψη ότι ο κόσμος δημιουργήθηκε από τη μίξη των τεσσάρων στοιχείων ήταν αποδεκτή τόσο από τους φιλοσόφους όσο και από τους γιατρούς: ενδεικτικά βλ. Αχιλλέα, *Είσαγ.* 4 [in Petavii *Uranol.*, p. 126] = Χρύσιππ. απόσπ. 555 [SVF II 175, 16-21 v. Arnim]· [Ιπποκρ.] 'Επιστ. πρὸς Πτολεμ. βασιλ. π. κατασκ. ἀνθρ. [Ermerins, *An. med. gr.*, σ. 279, 1-3]· Ανώνυμο, *Π. τῆς τοῦ κόσμου κατασκ.* <καί> τοῦ ἀνθρ. 1, 1 [Ideler, *Ph. et med.*, I 303, 1-3]· Γαλην. *Π. τῶν ἐν τῷ Πλάτων. Τιμ.iatr. εἰρημ.* 1 (ad 42e8-43a2) [CMG suppl. I, σ. 1-2]· *Π. κρᾶσ.* 1, 1 [I 510, 2-6 K.], κ.ά.⁵³

Επίσης, σε ιατρικά κείμενα γίνεται συχνά λόγος για τα τέσσερα κοσμικά στοιχεία, αφού από αυτά δημιουργούνται οι τέσσερις χυμοί του ανθρωπίνου σώματος: βλ. Γαλην. *Π. τῶν Ἰπποκρ. καὶ Πλάτων. δογμ.* 8, 4 [σ. 674, 4-14 M.].

Για τη σχέση του ὕδατος, τῆς γῆς, του ἀέρος και του πυρός με τις αντίστοιχες ποιότητες και τους χυμούς —όπως η σχέση αυτή παρουσιάζεται σε ιατρικά κείμενα— βλ. Ιπποκρ. *Π. φύσ. ἀνθρ.* [VI 32-68 L.] και Γαλην. Ὑπόμν. εἰς Ἰπποκρ. *Π. φύσ. ἀνθρ.* [CMG V 9, 1, σ. 3-113]⁵⁴· [Ιπποκρ.] 'Επιστ. πρὸς Πτολεμ. βασιλ. π. κατασκ. ἀνθρ. [Ermerins, *An. med. gr.*, σ. 279, 1-281, 6]· Ανώνυμο, *Π. τῆς τοῦ κόσμου κατασκ.* <καί> τοῦ ἀνθρ. 1, 1-4 [Ideler, *Ph. et med.*, I 303, 1-12]· [Γαλην.] *Είσαγ. ἢiatr.* 9 [XIV 695, 7-696, 13 K.]· στον ἴδιο, *Π. χυμ.* [XIX 485, 1-486, 13 K.]· Νεμέσ. Εὐμέσης, *Π. φύσ. ἀνθρ.* 4 και 5 [σ. 44, 22-45, 23 και 47, 3 κ.ε. Morani]· Μελέτιο, *Π. τῆς τοῦ ἀνθρ. κατασκ.* [Cramer, *An. Gr. Ox.*, III 11, 15-12, 10]· Λέοντα, *Σύνοψ. εἰς τὴν φύσ. τῶν ἀνθρ.* 3 [CMG X 4, σ. 18, 16-24], κ.ά.

σ. 127, 5-6 Lolos: οὐ τὸν μέλανα [sc. οἶνον], ἀλλὰ τὸν φύσει θερμὸν πεφυκότα, ἢ αἵματος γεννητικόν.

οὐ τὸν cod. (v. Papathomopoulos, o.c., p. 200): τὸν οὐ leg. edit. || γεννητικὸν cod. (v. Papathomopoulos, o.c., p. 200; cf. Jakob, *EThess* 22, 1984, 152): γεννητὸν leg. edit.

Πρβ. Ιω. Ακτουάριο, *Π. ἐνεργ. καὶ παθ. τοῦ ψυχ. πνεύμ. καὶ τῆς κατ' αὐτὸ διαίτ.* 2, 8 [Ideler, *Ph. et med.*, I 369, 23-27]: τούτων δὲ [sc. τῶν οἴνων] οἱ μὲν πολυφόροι λέγονται, οἱ δὲ ὀλιγοφόροι· καὶ οἱ μὲν παχεῖς τροφιμώτεροι καὶ παχύτερον αἷμα γεννῶντες αἴτιοι ἐμφράξεων τοῖς σπλάγχνοις γίνονται· τούναντίον δὲ οἱ λεπτοὶ διουρητικοὶ τε ὄντες καὶ λεπτοῦ γεννητικοὶ αἵματος.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΙΜΙΛΙΟΣ ΔΗΜ. ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ

53. Βλ. ακόμη, Πλάτων. *Τίμ.* 82a κ.ε.: Γαλην. *Π. τῶν ἐν τῷ Πλάτων. Τιμ.iatr. εἰρημ.* 3, 2 (ad 76e 7-77c5) [CMG suppl. I, σ. 10, 35-11, 4]· *Π. τῶν Ἰπποκρ. καὶ Πλάτων. δογμ.* 8, 2 [σ. 666, 12-669, 7 M.]. Επίσης, βλ. Taylor, *Comm. on Plat. Tim.* [βλ. υποσημ. 14], σ. 587-589.

54. Ο Γαληνός σχολιάζοντας το *Π. φύσ. ἀνθρ.* προσπάθησε να καταστήσει σαφή την άποψη του Ιπποκράτη για τη δημιουργία του ανθρώπου, ξεκινώντας από τις πρώτες ποιότητες

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
ΣΕ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΡΗΤΟΡΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1

Στη σειρά *Subsidia Hagiographica* ο Fr. Halkin εξέδωσε το 1986 το βιβλίο *Hagiologie byzantine*¹, στο οποίο περιλαμβάνονται δεκατέσσερα, ανέκδοτα ως τώρα, αγιολογικά κείμενα. Τα περισσότερα από τα κείμενα αυτά δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον ούτε από ιστορική ούτε από φιλολογική άποψη. Κάποια χρησιμότητα για τον ιστορικό μπορεί να έχουν τα δύο τελευταία κείμενα της συλλογής, ο βίος του αγίου Θεοφυλάκτου Νικομηδείας και ο βίος της οσίας Θωμαΐδος της Λεσβίας.

Η έκδοση των κειμένων δεν έχει γίνει με επιμέλεια, γι' αυτό παρατηρούνται λάθη, τα οποία ορισμένες φορές δυσχεραίνουν την κατανόηση του κειμένου σε μεγάλο βαθμό. Ο καθηγητής Ν. Β. Τωμαδάκης² σε βιβλιοκρισία του διόρθωσε πολλά απ' αυτά, αλλά, όπως δηλώνει ο ίδιος, περιορίστηκε κυρίως στο βίο της οσίας Θωμαΐδος. Σκοπός της μικρής αυτής εργασίας είναι να διορθωθούν ορισμένα από τα πιο σημαντικά, κατά τη γνώμη μου, σφάλματα των υπολοίπων κειμένων.

Ι. Ἐγκώμιον εἰς τὸν μακάριον ἀπόστολον Ἰάκωβον τὸν τοῦ Ζεβεδαίου.

σ. 8: ... μηδὲ τοῦ θε λ ι σ τ ι κ ο ὺ τοῦδε καὶ ἄλλως ἡδέος ἐπιστραφέ<ν>τες φωτός...

Ο εκδοτής (σ. 8, σημ. 6) χαρακτηρίζει τη λέξη *θελιστικοῦ* ως mot inconnu. Νομίζω ότι, εφόσον λέξη *θελιστικός* δεν μαρτυρείται πουθενά αλλού ούτε δίνει ικανοποιητικό νόημα, το *θελιστικοῦ* θα πρέπει να διορθωθεί σε *θελκτικοῦ*. Από παλαιογραφική άποψη η λέξη *θελκτικοῦ* μπορεί εύκολα να παραφθαρεί σε *θελητικοῦ*, το οποίο με τη σειρά του από αντιγραφικό σφάλμα ενδέχεται να γίνει *θελιστικοῦ*.

σ. 8: ἐγὼ δὲ τὸν μέγαν εἰ μὶ ἰ θαυμάσων Ἰάκωβον, ἐπίτομόν τινα τὴν πρὸς τοὺς ἐπαίνους ὡς οἶόν τε καθίσας ὁδόν.

Ὅπως γίνεται φανερό και από την ύπαρξη της λέξης *ὁδόν*, το *εἰμι* πρέπει να διορθωθεί σε *εἶμι*.

και καταλήγοντας στον σχηματισμό των οργάνων που συναποτελούν το ανθρώπινο σώμα. Την παραπάνω υποκρατική άποψη, όπως την αντελήφθη και προσπάθησε να ερμηνεύσει ο Γαληνός, ο I. Mewaldt την απέδωσε σχηματικά στο: *CMG V 9, 1, σ. 26*· πρβ. και *CMG V 9, 1, σ. 32*.

1. Fr. Halkin, *Hagiologie byzantine. Textes inédits publiés en grec et traduits en français*, Bruxelles 1986 [*Subsidia Hagiographica* 71].

2. *ΕΕΒΣ* 46 (1983-86) 437-440.

σ. 10: *Τὸ γὰρ ἀνθρώπους ἐν πενίᾳ ζῶντας — οὐ γὰρ αἰσχύνομαι τοῦτο εἰπεῖν, ἐπεὶ μηδὲ Χριστός, τοὺτους εἰς μαθητεῖαν αἰρούμενος, ὡ λ ι γ ὡ ρ η σ ε μὲν πατρὸς ᾧ τὸν ἄλλον χρόνον τοῦ βίου συνέζων, ὡ λ ι γ ὡ ρ η σ ε δὲ τοῦ ἐν χερσὶν ἔργου, ὃ τὴν πενίαν αὐτοῖς ἐθεράπευεν — ἀμελλητί [δὲ] προσδραμεῖν τῷ καλοῦντι μηδὲν ὑπολογισαμένους, οἷα τοὺς πολλοὺς εἰκὸς ἦν, ἄνθρωπον ὀρῶντας καὶ οὕτω τὸν ἐν αὐτῷ θεὸν καὶ τὴν οἰκονομίαν γινώσκοντας, ὡς μέγα τι τῆς ἀγάπης καὶ τῆς πίστεως γνώρισμα.*

Ο Halkin οβελίζει το δὲ και μεταφράζει (σ. 16) το χωρίο ως εξής: Car le fait que des hommes vivant dans la pauvreté — je n'ai pas honte de parler ainsi, puisque le Christ lui-même, en les choisissant pour ses disciples, ne se préoccupa guère de leur père avec qui ils passaient tout le reste de leur vie, ni non plus du métier par lequel ils gagnaient leur vie— n'aient pas hésité à suivre celui qui les appelait...

Κατὰ τὴ γνώμη μου, ὁ Χριστός δεν μπορεῖ νὰ εἶναι υποκείμενο τοῦ ρήματος ὀλιγώρησε, ὅπως υποδεικνύει ἡ μετάφραση τοῦ Halkin, διότι ἔτσι το κείμενο θὰ ἔχει εντελῶς διαφορετικὸ νόημα ἀπ' αὐτὸ που τοῦ αποδίδει ὁ Halkin, ὁ ὁποῖος δεν μεταφράζει το μηδέ: οὔτε ὁ Χριστός ἀδιαφόρησε γιὰ τον πατέρα τους. Μια τέτοια ὁμως μετάφραση δεν ἔχει καμμία λογική. Πιστεύω ὅτι το δὲ θὰ πρέπει νὰ διατηρηθεῖ στο κείμενο, οἱ δύο οριστικές ὀλιγώρησε νὰ μετατατραποῦν σε ἀπαρέμφατα (ὀλιγορηῆσαι) με ἐννοούμενο υποκείμενο τοὺς μαθητὰς και ὡς συμπλήρωμα τῆς φράσης ἐπεὶ μηδὲ Χριστός νὰ ἐννοηθεῖ το ἡσχύνθη εἰπεῖν. Ἡ μετάφραση θὰ εἶναι ἡ ἀκόλουθη: « Ὅμως ἄνθρωποι φτωχοὶ —δε θὰ ντραπῶ νὰ το πω γιὰτί οὔτε κι ὁ Χριστός ντράπηκε νὰ το πει...— νὰ ἀδιαφορήσουν γιὰ τον πατέρα τους... και νὰ παραμελήσουν το ἔργο τους ... και νὰ προσδράμουν σ' αὐτὸν που τους κάλεσε ... εἶναι πράγματι μεγάλη ἐκδήλωση ἀγάπης και πίστεως».

σ. 13: *Ἐγὼ δὲ καὶ ἱστορίαν τινὰ μνήμης ἀξίαν τῷ παρόντι δώσω λόγῳ, ἕκ τινος τῶν ἐλλογίμων ἀνδρῶν εἰς τόδε τοῦ χρόνου κατιοῦσαν καὶ μικρόν τι τῆ τοῦ Ἰακώβου τελευτῆ ἐνδιατρίβουσαν. Λέγεται τὸν μέγαν Ἰάκωβον, τὴν ἐπὶ θάνατον ἐπαγόμενον, οὕτω τὸν ἄγοντα κ .. α ι καὶ ὄψει καὶ λόγοις καὶ τοῖς ἄλλοις οἷς ἐκοσμεῖτο κάλλεσιν ὡς ὀλιγορηῆσαι μὲν τῶν ἐπιταγῶν τοῦ τυράννου, ἐλέσθαι δὲ τῷ ἀγομένῳ τὴν αὐτὴν τελευτὴν.*

Ο ἀνώνυμος ἐγκωμιαστής εἶχε κατὰ πάσα πιθανότητα ὑπόψη τοῦ το ἀκόλουθο χωρίου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας (II, 9, 2) τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας: *Περὶ τούτου δὲ ὁ Κλήμης τοῦ Ἰακώβου καὶ ἱστορίαν μνήμης ἀξίαν ἐν τῇ τῶν Ὑποτυπώσεων ἐβδόμῃ παρατίθεται ... φάσκων ὅτι δὴ ὁ εἰσαγαγὼν αὐτὸν εἰς δικαστήριον, μαρτυρήσαντα αὐτὸν ἰδὼν κινηθεὶς, ὡμολόγησεν εἶναι καὶ αὐτὸν Χριστιανόν.* Ἡ μετοχὴ κινηθεὶς τοῦ κειμένου τοῦ Κλήμεντος ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι το κ..αι τοῦ ἐγκωμίου θὰ πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ σε κ<ινῆσ>αι.

II. Μαρτύριον τοῦ ἁγίου μάρτυρος Χριστοφόρου.

σ. 38: *Οὐκ ἔσσει τὸν πύργον τῆς ψυχῆς τοῦ μάρτυρος ὁ παράνομος.*

Το ἔσεισι πρέπει κατά τη γνώμη μου να διορθωθεί σε ἔσεισε.

VI. Μαρτύριον τῆς ὁσίας μάρτυρος Θεοδοσίας.

σ. 64: *Ἐπειδὴ γὰρ Οὐρβανὸς τὴν Παλαιστινῶν ἀρχὴν ἄθεσμος μετεχειρίσατο, ἀγώνισμα ποιούμενος μέγιστον τοὺς ὑπὸ τὴν αὐτοῦ χεῖρα πάντας σέβας π ρ ὀ ς α ὕ τ ὀ ν ε ἶ ν α ι τοῖς ἀψύχοις εἰδώλοις ὅ τ ι καὶ τῷ παρανόμῳ κελεύσματι αὐτοῦ πολλοὶ θεῖω ζήλῳ βροννύμενοι φυλακαῖς καὶ εἰρκταῖς συνεκλείοντο καὶ τὴν ἀληθῆ καὶ ὀρθὴν πίστιν ἀνακηρύττοντες δικαστηρίοις ἀσεβέσι καὶ ἡγεμόνι ὠμοτάτῳ παρίσταντο· στρέβλας τε καὶ τιμωρίας καὶ αἰκίας ὑπέμενον καὶ τὴν ἀνδρείαν τῆς ψυχῆς ἐν ἀνδρείῳ σώματι ὑπεδείκνυον. Τότε δὴ τότε ἱερά τις κόρη ... Θεοδοσία ... πρόσσει αὐτὴ ...*

Το πρὸς αὐτὸν εἶναι δεν δίνει νόημα και, ὅπως σημειώνει ο εκδότης (σ. 64, σημ. 8), η ανάγνωση δεν είναι σίγουρη. Νομίζω ότι πρέπει να γραφεί αντ' αυτού το απαρέμφατο *προσαπονεῖται*. Λανθασμένη είναι επίσης και η γραφή *ὅτι*, η οποία πρέπει να διορθωθεί σε *ὄτε*, για να υπάρχει αντιστοιχία προς το *τότε δὴ τότε*. Η τελεία μετὰ το *ὑπεδείκνυον* πρέπει να μετατραπεί σε κόμμα.

XII. Μαρτύριον τῶν ἀγίων τοῦ Χριστοῦ τεσσαράκοντα καὶ δύο μαρτύρων τῶν ἐν Περσίδι τελειωθέντων.

σ. 153: *Ὅμμασι γὰρ προφητικοῖς προῶρα (sc. Σάρρα) τὸ μέλλον καὶ πόρρωθεν τὴν τοῦ ἀποβλήτου Ἰσμαὴλ κατὰ τοῦ ἐκλεκτοῦ λαοῦ αὐθάδειαν ὑπεσήμαινεν. Ὅθεν καὶ διὰ τοῦ τῆς πατρικῆς ἐστίας ἐ ξ ω θ ἦ ν < α ι >, τὴν ἀπὸ προσώπου τοῦ θεοῦ παρίστη ἀριδῆλως ἀπόπτωσιν.*

Ο τύπος *ἐξωθῆναι* που προτείνει ο εκδότης είναι ἀνύπαρκτος. Το *ἐξωθῆν* τοῦ Patmensis 736 πρέπει να διορθωθεί σε *ἐξωθεῖν*.

σ. 159: *Εἶτα μετὰ τοῦτον Θεόφιλον, (sc. τῷ ζίφει καθυπάγουσιν) φιλόθεον καταστάντα καὶ τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ κεραυνύμενον, εἶτα καὶ θεῷ φίλον κατ' ἀμοιβὴν θεοπρεπῆ χρηματίσαντα, καὶ μετ' αὐτὸν Κάλλιστον, τῷ τῶν πρωτοσπαθαρῶν καὶ ἄμφω τάγματι δ ι α π ρ ἔ π ο ν τ α.*

Το *διαπρέποντα*, ὅπως δείχνει και το *ἄμφω*, αναφέρεται και στον Θεόφιλο και στον Κάλλιστο, γι' αὐτό πρέπει να διορθωθεί σε *διαπρέποντας*.

XIII. Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Θεοφυλάκτου ἀρχιεπισκόπου Νικομηδείας.

σ. 171: *Εἶτα τῆς κακίας προχωρούσης εἰς ἀδελφοκτονίαν ἠρέθισεν, ὕδατι κατεπόντωσε, πυρὶ κατηνάλωσεν, εἰς ε ἶ δ ω λ α μ α ν ἰ α ν ἐξέμνη...*

Το αντικείμενο ὅλων των ρημάτων της περιόδου είναι το εννοούμενο ἀπὸ τα προηγούμενα *τὸν ἄνθρωπον*, γι' αὐτό είναι καλύτερο ἀντὶ εἰς *εἶδωλα* *μανίαν* να γραφεί *εἰς εἰδωλομανίαν ἐξέμνη*, για να ἔχει το *ἐξέμνη* το ἴδιο αντικείμενο με τα προηγούμενα ρήματα.

σ. 171-172: Ἐκτρέπει τῆς ὀρθῆς περὶ τὸν πλάστην δόξης τὸν ἄνθρωπον καὶ εἰς ὁδοὺς διεστραμμένας αἰρέσεων ἐκκλίνειν πεποιηκῶς, νῦν μὲν τὴν τριάδα ὑπετίθει εἰς μίαν συναλείφειν ὑπόστασιν, νῦν δὲ αὐτῇ τῇ τοῦ μονογενοῦς προσκόπτειν θεότητι... ἄλλοτε εἰς δύο ἀνέπειθε τὸν ἕνα κατατέμνειν Χριστόν, εἷς τε τὸν πρὸ αἰώνων καὶ ἐκ πατρός, εἷς τε τὸν ὑπὸ χρόνον καὶ ἐκ μητρός. Ὁ τ ε δ' αὐτῶ καὶ κατ' αὐτοῦ λυτῆσαι τοῦ θεαρχικοῦ ἐνέπνευσε πνεύματος, ἐλάττονα καὶ τούτω βαθμίδα καὶ οὐ τὴν αὐτὴν τοῖς συνανάρχοις παρέχοντι. Καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν εἰς πλείστας καὶ παντοίας δόξας κατὰ γε διαφόρους καιροὺς τὰς πάσας δ' ὁμοτίμους καὶ ὁμοταγεῖς τὴν ἀσέβειαν ἐκνεῦσαι παρεσκεύασε τὸν ταλαίπωρον.

Ἄν διατηρηθεῖ ἡ γραφή ὅτε του κώδικα, τότε ἡ περίοδος ὅτε ... τὸν ταλαίπωρον δεν θα ἔχει κύρια πρόταση, εφόσον ἡ πρόταση καὶ ... ταλαίπωρον που συνδέεται παρατακτικά με τὴν προηγούμενη θα πρέπει να θεωρηθεῖ χρονική. Το πρόβλημα παύει να υπάρχει, ἀντὶ τοῦ ὅτε, γραφεῖ ὅτε (χρονικό επίρρημα) ἢ ἄλλοτε, ὁπότε ἡ πρόταση ὅτε ... παρέχοντι θα εἶναι κύρια, συνδεόμενη παρατακτικά με τις προηγούμενες.

σ. 174: οὐχ ὅπως οὐχ ὑ π ὀ χ ω ρ ο ὦ ν τ ο ς τοῦ ὕδατος ... ἀλλὰ καὶ παρακαλοῦντος.

Εἶναι φανερό ὅτι πρέπει να γραφεῖ ὑποχωροῦντος.

σ. 174: Ἰ σ τ ἔ ο ν δὲ καὶ πρὸς τοὺς ἀρχιερατικούς ἀγῶνας καὶ ὡς γε τούτους καὶ πρὸς τίνας καὶ ὑπὲρ τ ί ν α ς ἀνατλάς ἐκαρτέρησε, διηγητέον ὡς δύναμις.

Το Ἰστέον που σημαίνει «πρέπει να γνωρίζουμε» πρέπει να διορθωθεῖ σε Ἰτέον («πρέπει να μεταβούμε») στη διήγηση των ἀρχιερατικῶν αγῶνων... Το ὑπὲρ τίνας πρέπει ἐπίσης να διορθωθεῖ σε ὑπὲρ τίνος (χάριν ποιου πράγματος υπέμεινε τους αγῶνες).

σ. 174: Ἡθύμει δὲ οὐδ' ὅσον εἰπεῖν, τὴν ἑαυτῆς κατὰ νοσοῦσα δυσεἰ-
δ ε ί α ς, εἰκόνας ἀπαμφιασθεῖσα τὰς ἱερὰς (sc. ἡ πόλις).

Ἡ λέξη δυσειδείας πρέπει να διορθωθεῖ σε δυσείδειαν για να συμφωνεῖ πτωτικά με τὴν ἑαυτῆς. Το κατανοσοῦσα πρέπει ἐπίσης ὁπως πιστεύω να διορθωθεῖ σε κατανοοῦσα.

σ. 175: ... τὸν ἐπ' εἰκόνων στολισμὸν αὐτῇ φιλοτεκνησάμενος...

Εἶναι σαφές ὅτι πρέπει να γραφεῖ φιλοτεχνησάμενος.

σ. 175: ... καὶ μᾶλλον ταύτας οἴκω σ υ ν η λ ε ι ο μ ἔ ν α ς ὡς τὰ πολλά, καὶ τὴν πενίαν κρύπτειν τρόπῳ πειρωμένας παντί...

Λέξη σνηλειομένας δεν υπάρχει. Το ὀρθό εἶναι να γραφεῖ συγκλειομένας.

σ. 175-176: Ὁρῶν δὲ καὶ τοὺς πατέρας εἰς ἐμπορίας μᾶλλον καὶ πραγματείας τοὺς σφῶν υἰείας ἀπασχολοῦντας, καπηλείας τε καὶ κερδῶν σωματικῶν πορισμούς, ὡς συμβαίνειν ἔνθεν ἀ ν α λ ο γ ί α ν τῆς Νικομήδους κρατεῖν — ὅπως μὲν ἄν

πλουτεῖν μάθοι καὶ ἀδικεῖν, φροντίδα ποιουμένης πολλήν— ὅπως δὲ μετὰσχοι λόγου καὶ γνώσεως ἤθός τε ῥυθμίσοι καὶ σύνεσιν κτήσαιοι οὐδεμίαν τ ι θ έ μ ε ν ο ς σπουδὴν εἰς μάθησιν γραμμάτων διδόναι τοὺς ἐκγόνοὺς προτρέπεται (sc. ὁ Θεοφύλακτος).

Αν δεχθούμε το κείμενο κατὰ την έκδοση του Halkin, μετὰ τη λέξη οὐδεμίαν θα πρέπει να εννοήσουμε τη φράση φροντίδα ποιουμένης. Καλύτερα όμως είναι κατὰ τη γνώμη μου να διορθωθεί το τιθέμενος σε τιθεμένης, οπότε η μετοχή θα έχει ως υποκείμενο τη φράση τῆς Νικομήδους και θα είναι νοηματικά παράλληλη προς τη μετοχή φροντίδα ποιουμένης πολλήν. Η λέξη ἀναλογίαν ἴσως πρέπει να διορθωθεί σε ἀλογίαν.

σ. 176: ... ὁμοῦ γὰρ τῷ λόγῳ καὶ δ ι δ α σ κ α λ ί α ἐδειμάτο...

Ο βιογράφος θέλει προφανώς να πει ότι ο Θεοφύλακτος έχτισε σχολεῖα, επομένως το διδασκαλία πρέπει να διορθωθεί σε διδασκαλεῖα.

σ. 177: 'Επεὶ καὶ τοῦτο Ἄρμενίοις διὰ σπουδῆς εἴτε φύσει εἴτε μελέτη κρύπτειν τὴν πονηρίαν ὡς τὰ πολλὰ καὶ ἕτερα φρονοῦσιν, ἕτερα τῶν χειλέων προφέρειν καὶ κ ἄ μ ο ἰ ἂν ἅπας σχεδὸν σκέμμα τούτων γνῶναι.

Το κάμοι πρέπει να διορθωθεί σε κάμοι (ευκτική αορίστου β' του κάμνω).

σ. 178: Τοῦ δέ: «Τί ἂν βούλοιο ὑμῖν, ἐπόντος, ἢ ἄφιζις, τὸ ἀποθανεῖν ἐτοιμῶς ἔχειν ὑπὲρ Χριστοῦ;», ἀπεκρίνατο (sc. Ταράσιος): «Εἰ μὴ τὴν παρὰ σοῦ ταῖς ἐκκλησίαις ἐπεγερθεῖσαν καταγίδα εἰς αὔραν στήσεις τῷ ἐπιτάγματι ὡς δὲ ἐπὶ τίς ἡ καταγίς ὀργίλον τι καὶ μανικὸν ἤρετο οὐκ ἀγνοῶν; Πῶς γάρ; ἀλλὰ φοβῆσαι πειρώμενος καὶ σιωπὴν ἀ σ π α σ ἄ μ ε ν ο ς ἰ ἄ σ α ἰ τὸ κακὸν προχωρεῖν, τὸ ἀλογώτατον πρόγραμμα εἶπον, ὃ κατὰ τῆς τῶν σεπτῶν εἰκόνων ἐφεύρηκας ὕβρεως. Καὶ ἵνα τί μὴ ἀναπεσῶν ὡς ἐπὶ κλίνη μαλακῇ τῇ πίστει ἐκοιμήθης οἶον καὶ ἐ φ η σ υ χ ἄ σ α ς ὡς Λέων ὁ πρὸ σοῦ βεβασιλευκῶς, ὁ μέγας ἀληθῶς καὶ κλήσει καὶ πράγμασιν; ἀλλὰ τὸν ἐξ Ἰσαυρίας ζηλώσας θηριότροπον Λέοντα περιέρχη τίνα καταπίης ζητῶν...

Η στίξη του κειμένου δεν βοηθά στην κατανόησή του. Η φράση τὸ ἀποθανεῖν ἐτοιμῶς ἔχειν ὑπὲρ Χριστοῦ δεν εἰπώθηκε ἀπὸ τον Λέοντα τον Ἀρμένιο ἀλλὰ ἀπὸ τον Ταράσιο, γι' αὐτὸ τα εἰσαγωγικά πρέπει να τεθούν μετὰ τη λέξη ἄφιζις. Ο εκδότης δεν φαίνεται να αντιλαμβάνεται ὅτι ἀπὸ τη λέξη ἐπιτάγματι μέχρι τη λέξη προχωρεῖν δεν μιλά ο Ταράσιος ἀλλὰ ο συγγραφέας μεταφέροντας σε πλάγιο λόγο ἐρώτηση του αυτοκράτορα πρὸς τον πατριάρχη. Γι' αὐτὸν τον λόγο τα εἰσαγωγικά πρέπει να κλείσουν μετὰ τη λέξη ἐπιτάγματι και να ἀνοίξουν πάλι μετὰ τη λέξη προχωρεῖν, ἀφοῦ βηθηθεῖ το χωρὶς νόημα ἐρωτηματικὸ μετὰ τη λέξη ἀγνοῶν. Η γραφὴ ἀσπασάμενος ἰᾶσαι δεν εἶναι ορθή, ἐφόσον ο Λέων δεν προτιμᾷ ο ἴδιος τὴν σιωπὴ ἀλλὰ τὴν ἀπαιτεῖ ἀπὸ τους ἀρχιερεῖς. Το ἰᾶσαι δεν ἔχει ἐπίσης νόημα, ἐφόσον σκοπὸς του Λέοντα δεν εἶναι ἡ θεραπεία του κακοῦ της

εικονομαχίας, αλλά η ενίσχυσή της. Γι' αυτό προτείνω τη διόρθωση *ἀσπασαμένους ἑᾶσαι* (sc. *τοὺς ἱεράρχας*). Το *ἐφησυχάσας* είναι νοηματικά παράλληλο προς το *ἐκοιμήθης* και πρέπει να διορθωθεί σε *ἐφησύχασας*. Ο *Λέων ὁ πρὸ σοῦ βεβασιλευκῶς* δεν είναι ο Λέων ο Γ', όπως πιστεύει ο εκδότης (σ. 178, σημ. 25), αλλά ο Λέων ο Α' ο Θραξ, ο οποίος τιμάται και ως άγιος.

σ. 179: *Ἄλλ' οὐκ εἰς μακρὰν ἡμᾶς εὖ ἴσθι ὁ ρυόμενος ἔσεται καὶ σώζων φανερώς ἐκ στόματος λέοντος.*

Το *ὀρυόμενος* πρέπει να διορθωθεί σε *ὀρύμενος*.

σ. 180: *χωρεῖ μὲν (sc. ὁ θῆρ) κατὰ τοῦτο βέλος πεπομφότος εὐθὺς καὶ διώκειν τοῦτο ὄρμᾳ.*

Αντί κατά τοῦτο πρέπει να γραφεί κατά τοῦ τὸ και αντί τοῦτο, τοῦτον, εφόσον το άγριο ζώο δεν κυνηγά το βέλος που το τραυμάτισε, αλλά τον κυνηγῶ.

σ. 181: *Χρόνοις δὲ ὕστερον ἱκανοῖς, ὅτι ἡ τῆς ἀσεβείας διεσκεδάσθη σκοτόμαινα καὶ φαιδρὸν καὶ πάλιν τὸ τῶν ἐκκλησιῶν ἀπέστιλβε πρόσωπον, τὴν διὰ τῶν σεπτῶν εἰκόνων εὐκοσμίαν ἀπολαβών, Θεοδώρας τὸ τῆς βασιλείας ἀναδησαμένης κράτος καὶ τοῦ ἐν ἁγίοις Μεθοδίου τὴν ὀρθοδοξίαν κρατύνοντος τὸ ἀθλοφορικὸν τοῦ μακαρίου τούτου καὶ πολυάθλον εἰς τὴν Νικομήδους ἀνακομίζεται λείψανον.*

Το *ὅτι* πρέπει να διορθωθεί σε *ὅτε* και το *ἀπολαβὼν* σε *ἀπολαβὸν* (sc. *τὸ πρόσωπον*).

2

F. Halkin, La Vie de saint Onuphre par Nicolas le Sinaïte, *RSBN* N.S. 24 (1987) 7-27.

σ. 13: *Ἡμῖν μὲν γὰρ εἰς ἑκατόν που τὸν ἀριθμὸν παρατείνουσι τῷ τε ἀλλήλους ὀρᾶν καὶ ὑπ' ἀλλήλων παρακαλεῖσθαι τε καὶ διευθύνεσθαι αὐταρκες εἰς λόγον ψυχαγωγίας.*

Αν δεχθούμε το κείμενο, όπως έχει, δεν υπάρχει υποκείμενο του εννοουμένου ρήματος *ἔστιν* (αὐταρκες). Γι' αυτό πρέπει το *τῷ* να διορθωθεί σε *τό*.

σ. 17: *Μακάριος εἶ, πάτερ Ὀνούφριε, εἶπον μυστηρίων τοιούτων καὶ θαμάτων ἠξικόμενος· μακαρίσαι με δ' ἂν καὶ αὐτὸς ἑμαυτὸν σήμερον, λαμπροῖς ὁμοῦ καὶ φρικτοῖς οὕτως ἀκούσασαι τὴν ἀκοὴν ἐστίασαντα.*

Ο Halkin (σ. 17, σημ. 11) αναρωτιέται αν το *μακαρίσαι* πρέπει να θεωρηθεί ευκτική ή προστακτική. Κατά τη γνώμη μου, για να έχει νόημα το κείμενο, αντί *μακαρίσαι με* πρέπει να γραφεί *μακαρίσαιμι*.

σ. 20: *Ἐμὲ δὲ ραθυμία τις ἤρει δεινή, τό τε σῶμα πεπονηκότα καὶ οὐ μικρόν τι διαναπαύσαιμι ἑμαυτὸν οὐκ ἔχοντα.*

Η άρνηση πριν από το μικρόν δεν έχει νόημα, εφόσον η άρνηση οὐκ είναι αρκετή για να δηλωθεί αυτό που θέλει ο συγγραφέας. Γι' αυτό το οὐ πρέπει να διορθωθεί σε οὐ (= δεν είχα πού να ξεκουράσω λίγο τον εαυτό μου).

σ. 22: Πανημέριος τοίνυν ὀδεύσας σπηλαίῳ τινὶ προσήγγισα. Πρὸς καὶ πηγὴν κατεῖδον· πρᾶγμα ἐμοὶ μὲ γ α π ι σ τ ο ὕ μ ε ν ο ν, ἀλλὰ καὶ χρῆμά τι δένδρων παντοδαπῶν ... καινόν τι ἐδόκουν ὄρᾶν.

Ὅπως δείχνει και η λέξη καινόν, το θέαμα ενός κήπου μέσα στην έρημο ήταν κάτι απίστευτο για τον αφηγητή, άρα το μέγα πιστούμενον πρέπει να διορθωθεί σε μὲν ἀπιστούμενον. Επίσης μετά το πρὸς πρέπει να έχει εκπέσει κάποια λέξη. Ενδέχεται ο συγγρ. να είχε γράψει προσέτι δέ.

3

J. Darrouzès, L'éloge de Nicolas III par Nicolas Mouzalon, *REB* 46 (1988) 5-53.

σ. 23-25: Ἐπει δὲ ἀνέθορεν οὐ Κασάνδραν, οὐχ Ἐλενον ἐξήτησε, τὸν αἵμονα λύκον καὶ τὴν βαλιὰν ἔλαφον σαφηνίσοντας, τὰ σεμνὰ ταυτὶ τῶν ποιητῶν τοῦ ψεύδους σεμνολογήματα· οὐκ Αἰγυπτίους ἐξηγητάς, οὐ Χαλδαίους σοφοὺς συνεκάλεσεν, οὐ ῥ α κ ε ν δ ὕ τ η ξ ἔ ν ω τὸν ἀετὸν καὶ τὰς χῆνας ἀνεκοινώσατο.

Ο Darrouzès (σ. 24, σημ. 6) σχολιάζοντας τη λέξη ῥακενδύτης γράφει: En général rhakendutès qualifie un moine; je ne sais quelle anecdote évoque ici l'orateur: un moine utilisant à la fois l'aigle (son vol) et l'oie (son cri) comme moyen de divination; ce n'était pas un moyen courant chez les Byzantins. Ο Μουζάλων δεν αναφέρεται σε κάποιον μοναχό, αλλά έχει υπόψιν του το γνωστό όνειρο της Πηνελόπης που της ερμήνευσε ο Οδυσσεύς, ο οποίος είχε μεταμφιεσθεί σε ζητιάνο (βλ. τ. 535-540).

4

Ioannis Cantacuzeni *Refutationes duae Prochori Cydonii et disputatio cum Paulo patriarcha Latino epistulis septem tradita* nunc primum editae curantibus E. Voordeckers et F. Tinnefeld, Brepols - Turnhout 1987 [Corpus Christianorum, Series Graeca, 16].

σ. 16: Τὰ γὰρ ἀποδεικτικὰ πάντα ἐκ τῶν φύσει προτέρων πέφυκεν ἀποδείκνυσθαι. Ἀρχαὶ μὲν γὰρ τῶν ἀποδεικνυμένων ὄροι καὶ ὑποθέσεις καὶ ἀξιώματα. Ταῦτα δὲ φύσει πρότερα τῶν ἐξ αὐτῶν περαιομένων. Τὰ δὲ περὶ Θεοῦ, εἴ τε γέννησιν εἴποις, εἴτε ἐκπόρευσιν, εἴτε ἄλλο τι, πρῶτιστά ἐστι καὶ ἀρχικώτατα καὶ οὐ θέμις ὕστερα ταῦτα φάναι τουτωνὶ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν καὶ ὑποθέσεων καὶ ὄρων, ἅπερ ἐκ τῆς περὶ τὰ καθ' ἕκαστα ἐμπειρίας εἰς τὴν ἡμετέραν ψυχὴν ἐλήλυθεν. Ἔτι, ἐπεὶ τῶν ἀποδεικτικῶν ἕκαστον ἐκ τινος ἀρχῆς ἀνάγκη ἀποδεδείχθαι, ἢ ἐξ ὧν εἴρηται κοινῶν

έννοιων και υποθέσεων και ὄρων ἀποδειχθήσεται ἢ ὁμογενής ἔσται ἢ ἀρχὴ και καθολικωτέρα και ἄλλα πολλὰ ὁμογενῆ τῷ συμπεράσματι περιέχουσα. Τοῦτο δὲ ἐν τοῖς περὶ θεοῦ λόγοις εὐρεῖν ἀμήχανον.

Παρόλο που ο G. Podskalsky³ ἔχει ἐπισημάνει ὅτι ο Καντακουζηνός στα αντιρρητικά του ἔργα κατὰ του Προχόρου Κυδώνη ἔχει ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τις θεωρίες του Βαρλαάμ του Καλαβρού για τη χρησιμότητα των συλλογισμῶν στη μελέτη των θεολογικῶν προβλημάτων, οἱ ἐκδότες του κειμένου Voordeckers και Tinnefeld δεν ἐπισημαίνουν ὅτι ο Καντακουζηνός ἀντιγράφει το παραπάνω χωρίο ἀπὸ ἀνέκδοτο ἀντιλατινικό σύγγραμμα του Βαρλαάμ. Παραθέτουμε το χωρίο κατὰ τον κώδικα Vaticanus graecus 2242 f. 79': τὰ ἀποδεικτικά πάντα ἐκ φύσει προτέρων ἀποδείκνυται. Ἀρχαὶ μὲν γὰρ τῶν ἀποδεδειγμένων ὄροι και υποθέσεις και ἀξιιώματα, ταῦτα δὲ φύσει ἐστὶ πρότερα τῶν ἐξ αὐτῶν περανομένων. Τὰ δὲ γε περὶ Θεοῦ, εἴτε γέννησιν εἴποις, εἴτε ἐκπόρευσιν, εἴτε ἄλλ' ὅτιοῦν, πρώτιστά τε ἐστὶ και ἀρχικώτατα και οὐ θέμις αὐτὰ ὕστερα φᾶναι τουτωνὶ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν και υποθέσεων και ὄρων, ἃ εἰς τὴν ἡμετέραν ψυχὴν ἐλήλυθεν ἐκ τῆς περὶ τὰ καθ' ἕκαστα ἐμπειρίας. Τὰ περὶ Θεοῦ ἄρα οὐκ ἐστὶν ἀποδεικτικά.

Αθήνα

Ι. Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ

Ο ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΧΦ 54 ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ο βιβλιογράφος και ἰδρυτῆς-διευθυντῆς βιβλιογραφικῶν ἐργαστηρίου στη Βενετία Νικόλαος Χωνιάτης (χρόνος ἀκμῆς β' μισό του 16ου αι.)¹, που περιλαμβάνεται στον κατάλογο των Vogel - Gardthausen², ἐγίνε ἰδιαιτέρα γνωστός τα τελευταία χρόνια, κυρίως ἐπειτα ἀπὸ τις ἐργασίες του Ο. Kresten³ και του E. Gamillscheg⁴ και ἀπὸ το *Repertorium* των E. Gamillscheg - D. Harlfinger⁵. Στους δύο ως τώρα δημοσιευμένους τόμους του *Repertorium* εἶναι

3. *Theologie und Philosophie in Byzanz*, München 1977, σ. 166-167.

1. Στη βιβλιογραφία που ἀκολουθεῖ (βλ. ἐπόμενες σημειώσεις) υπάρχουν γι' αὐτὸν λίγες πληροφορίες, κυρίως για τὴν ἀντιγραφικὴ του δραστηριότητα. Βιογραφικά στοιχεία σπανίζουν. Το μόνο σίγουρο εἶναι ὅτι καταγόταν ἀπὸ τὴ Μονεμβασία.

2. M. Vogel - V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Λιψία 1909 (ἀνατ. Hildesheim 1966), σ. 361.

3. O. Kresten, Phantomgestalten in der byzantinischen Literaturgeschichte, *JÖB* 25 (1976) 214.

4. E. Gamillscheg, Zu Kopisten des 16. Jahrhunderts, *JÖB* 29 (1980) 286.

5. *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600. I. Handschriften aus Bibliotheken*

συγκεντρωμένη η σχετική βιβλιογραφία και αναφέρεται ένας μεγάλος αριθμός χειρογράφων που προέρχονται, ενμέρει ή σε όλη τους την έκταση, από το χέρι του Νικολάου Χωνιάτη⁶.

Η σύντομη αυτή ανακοίνωση έχει σκοπό να κάμει γνωστό ένα ακόμη χειρόγραφο, που με συγκριτική εξέταση της γραφής μπορεί να αποδοθεί με βεβαιότητα (κατά το μεγαλύτερο μέρος του) στον βιβλιογράφο που μας ενδιαφέρει.

Πρόκειται για το χειρόγραφο αρ. 54 της συλλογής χειρογράφων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, που περιέχει τις ομιλίες του Θεοφάνους Κεραμέως στα ένδεκα εωθινά ευαγγέλια⁷. Το χειρόγραφο, διαστάσεων 210×140 χιλ., αποτελείται από 62 φύλλα, είναι ακέφαλο (εξέπεσαν δύο φύλλα στην αρχή) και με βάση τα υδατόσημα χρονολογείται γύρω στο 1560. Δεν υπάρχει κανένα βιβλιογραφικό σημείωμα (μόνο ένα κτητορικό), είναι όμως βέβαιο ότι κατά την αντιγραφή συνεργάστηκαν δύο βιβλιογράφοι: ο πρώτος αντέγραψε τα φφ. 1-24 (γραφή συνεπτυγμένη, φιλολογική, εξαιρετικά επιμελημένη, από έμπειρο χέρι, χρώμα μελάνης καφέ, διαστάσεις της γραμμένης επιφάνειας 150×95 χιλ., αριθμός στίχων 22-24), και ο δεύτερος, που συνέχισε το κείμενο από το σημείο στο οποίο σταμάτησε ο πρώτος, το υπόλοιπο τμήμα του χειρογράφου, φφ. 25-62 (γραφή με τα ίδια περίπου χαρακτηριστικά, εμφανώς όμως κομψότερη και αραιότερη, χρώμα μελάνης μαύρο, διαστάσεις γραμμένης επιφάνειας 135×85 χιλ., αριθμός στίχων 15). Χωρίς αμφιβολία ο δεύτερος γραφέας είναι ο Νικόλαος Χωνιάτης (βλ. πίνακα). Ο γραφέας των φφ. 1-24 ανήκει επίσης στο ίδιο εργαστήριο, κύριο χαρακτηριστικό του οποίου ήταν η συμμετοχή δύο ή περισσότερων βιβλιογράφων στην αντιγραφή ενός κώδικα⁸. Είναι ο συνεργάτης του Χωνιάτη που ο Gamillscheg ονομάζει «Hand a») και τη συμμετοχή του οποίου στην αντιγραφή αρκετών κωδίκων διαπίστωσε ο ίδιος⁹.

Großbritanniens. A. Verzeichnis der Kopisten, erstellt von E. Gamillscheg und D. Harlfinger, Βιέννη 1981, αρ. 321 και *II. Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs...*, Βιέννη 1989, αρ. 439.

6. Βλ. την προηγούμενη σημείωση.

7. Α. Πολίτη, *Συνοπτική άναγραφή χειρογράφων ελληνικών συλλογών* [Ελληνικά, Παράρτημα 25], Θεσσαλονίκη 1976, σ. 44. Περιγραφή του χφ βλ. στον υπό έκδοση κατάλογο των χφφ του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης που ετοίμασε ο Α. Πολίτης και επιμελήθηκαν οι Π. Σωτηρούδης και Α. Σακελλαρίδου-Σωτηρούδη.

8. Kresten, *ό.π.*

9. Gamillscheg, *ό.π.*, σ. 283-285. Ευχαριστώ θερμά τον κ. Gamillscheg για την προθυμία με την οποία ανταποκρίθηκε στο ερώτημά μου σχετικά με την ταυτότητα του άγνωστου σ' εμένα (τον περιόριζα απλώς στον κύκλο του Χωνιάτη) γραφέα των φφ. 1-24. Χειρόγραφα στα οποία συνεργάστηκε ο παραπάνω βιβλιογράφος είναι τα εξής, πάντα κατά τον Gamillscheg (επιστολή της 15ης Ιουνίου 1990): Monac. gr. 145, Bodl. Auct. F. infra 1.14, Vallicel. F 58 (gr. 99), Vallicel. F 68 (gr. 103), Oxon. can. gr. 3, Oxon. can. gr. 89.

Για την απόδοση του χειρογράφου 54 στο Scriptorium του Χωνιάτη συνηγορεί και το γεγονός ότι ένα από τα τρία υδατόσημα που διακρίνονται σ' αυτό ταυτίζεται με το υδατόσημο του κώδικα αρ. 3 της Μητροπόλεως Πρεβέζης, που έχει γραφεί επίσης από τον Νικόλαο Χωνιάτη¹⁰.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΠΑΝ. ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ

Η ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΛΑΣΚΑΡΕΩΣ ΠΡΟΤΥΠΟ ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΟΦΙΑΝΟΥ

Είναι γνωστή η πρώτη γραμματική της κοινής νεοελληνικής που γράφτηκε από τον Νικόλαο Σοφιανό χωρίς όμως να εκδοθεί από τον ίδιο¹. Για την υλοποίηση της πρωτοποριακής του ιδέας ο Σοφιανός δεν εργάστηκε ανεξάρτητα από την παράδοση των εκδεδομένων γραμματικών της Ελληνικής, που ασφαλώς είχε διδαχτεί. Η γραμματική μάλιστα του Κωνσταντίνου Λασκάρεως είχε εκδοθεί επανειλημμένα μέχρι τα μέσα του 16ου αιώνα και με παράλληλη λατινική μετάφραση² και τούτο επειδή η διδασκαλία της Αρχαίας Ελληνικής γινόταν με τη βοήθεια της λατινικής³.

10. Βλ. Α. Πολίτη, Παλαιογραφικά από την Ήπειρο, *ΕΕΦΣΘ* 12 (1973) 359 και πίν. 17. Ο Πολίτης δίνει πληροφορίες για τη γραφή του χφ της Πρέβεζας (ιδιόπιτη, συνεστραμμένη, μακροστένη, πολύ επιμελημένη), δεν γνωρίζει όμως την ταυτότητα του βιβλιογράφου, όπως δεν την γνώριζε τέσσερα χρόνια νωρίτερα ο R. Riedinger, *Pseudo-Kaisarios*, Μόναχο 1969, πίν. VII και XVIII. Με βάση τους πίνακες που παραθέτουν ο Πολίτης και ο Riedinger έγινε δυνατό να αποδοθούν στον Χωνιάτη τα χειρόγραφα αυτά (βλ. *Repertorium*). Για τη βοήθεια που προσφέρουν τα υδατόσημα στην απόδοση ενός χφ σε συγκεκριμένο Scriptorium βλ. την εργασία του D. Harlfinger, *Die Textgeschichte der pseudo-aristotelischen Schrift Peri átómων γραμμών*, Άμστερνταμ 1971, σ. 31-33.

1. Τελευταία ανατύπωση, με εκτενή εισαγωγή και βιβλιογραφία, από τον Θανάση Παπαδόπουλο, *Νικολάου Σοφιανού Γραμματική της Κοινής των Ελλήνων γλώσσης*, Αθήνα 1977. Προηγούμενες εκδόσεις από τον Em. Legrand 1870, 21874. Σύνοψη όλης της περί Σοφιανού βιβλιογραφίας στο έργο της Φανής Μαυροειδή, *Συμβολή στην Ιστορία της Ελληνικής αδελφότητας Βενετίας στο ΙΣΤ΄ αιώνα, έκδοση του Β΄ μητρώου εγγράφων (1533-1562)*, Αθήνα 1976, σ. 94-95. Ανεξακρίβωτος παραμένει ο ακριβής χρόνος συγγραφής της γραμματικής. Εκτιμάται ότι αυτή έγινε πριν από τα μέσα του 16ου αιώνα, βλ. Θαν. Παπαδόπουλο, *ό.π.*, 158.

2. Στα 1480 η γραμματική του Κωνσταντίνου Λασκάρεως τυπώθηκε με παράλληλη λατινική μετάφραση του Giovanni Crastone, βλ. Agostino Pertusi, *Ερωτήματα per la storia e le fonti delle prime grammatiche greche a stampa*, *Italia Medioevale e Umanistica* 5 (1962) 326. Ambroise Firmin-Didot, *Alde Manuce et l'hellénisme à Venise*, Paris 1875, σ. 63-65. Θωμά Παπαδόπουλο, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1466ci-1800*, Αθήνα 1984, τόμ. Α, 3430 και τόμ. Β΄, 1503.

3. Βλ. Κ. Ι. Γιαννακόπουλο, *Έλληνες λόγιοι εις την Βενετίαν* (μετάφρ. Χ. Γ. Πατρινέλη),

Το σημείωμα αυτό έχει σκοπό να δείξει τη σχέση της 'Επιτομής τῶν ὀκτώ τοῦ λόγου μερῶν του Κωνσταντίνου Λασκάρεως⁴ με τη Γραμματική της κοινῆς των Ελλήνων γλώσσης του Νικολάου Σοφιανού⁵.

Ο Κωνσταντίνος Λάσκαρις πραγματεύεται κατ' αρχήν «περί διαιρέσεως τῶν γραμμάτων, περί συλλαβῆς, λέξεως, λόγου, περί ὀνόματος καὶ παρεπομένων, περί προσωδιῶν, ἄρθρου καὶ περί τῆς διαιρέσεως τῶν ὀνομάτων»⁶. Ο Νικ. Σοφιανός ομοίως αρχικά αναφέρεται στα γράμματα καὶ «περί πῶς μερίζονται», στις «συλλαβαίς», περί λόγου, περί ὀνόματος καὶ των ακολουθούντων, περί προσωδιῶν, περί ἄρθρου καὶ κατόπιν «περί πῶς μερίζονται τα ὀνόματα»⁷.

Ο Κωνστ. Λάσκαρις συνεχίζει πραγματευόμενος εκτενέστερα περί ρήματος καὶ λίγα περί μετοχῆς⁸, για να καταλήξει περί αντωνυμιῶν, προθέσεων, επιρρημάτων καὶ συνδέσμων⁹: στο τέλος επισυνάπτει «περί εἰδῶν τῶν παραγῶγων», «περί ὑποπεπτωκότων εἰδῶν τῶ ὀνόματι», περί προσωδιῶν καὶ περί συντάξεως προθέσεων¹⁰. Ο Σοφιανός πραγματεύεται επίσης εκτενῶς περί ρήματος¹¹ καὶ στη συνέχεια περί μετοχῆς, αντωνυμίας, προθέσεως, επιρρήματος καὶ συνδέσμου¹². Τα περί των παραγῶγων καὶ των υποπεπτωκότων εἰδῶν τα συμπεριλαμβάνει

Αθήνα 1965, σ. 126-127. Αξίζει να σημειώσουμε ότι το 1497 είχε εκδοθεῖ μια γραμματικὴ της Αρχαίας Ελληνικῆς στα λατινικά γραμμένη ἀπὸ τον Urbano Bolzanio, για την οποία ὁμως ο Firmin-Didot, ὁ.π., 446, διαπιστώνει ὅτι «elle n'est nullement la traduction de cette de Lascaris».

4. Για τον Κωνστ. Λάσκαρι βλ. στο ἄρθρο του Α. de Rosalia, *La vita di Constantino Lascaris*, *Archivio storico siciliano* 3 (1957-58) αρ. 9, σ. 21-70. Εφεξῆς οι παραπομπές των αντιπαραβαλλομένων γραμματικῶν, αφενός του Λασκάρεως στη *Γραμματικὴ τοῦ Κωνστ. Λασκάρεως τοῦ Βυζαντίου*, Ἐνετίησιν 1766 (αντίτυπο αὐτῆς τῆς ἐκδόσεως χρησιμοποίησα στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη υπ' αρ. Β/Λ 56) αφετέρου του Σοφιανού στον Θαν. Παπαδόπουλο, ὁ.π.

5. Βεβαίως στα τέλη του 15ου καὶ στο πρώτο ἡμισυ του 16ου αἰῶνα κυκλοφοροῦν τυπωμένες καὶ οι γραμματικὲς του Μανουῆλ Χρυσολωρά, Δημητρίου Χαλκοκονδύλη καὶ Θεοδώρου Γαζή (βλ. Θωμά Παπαδόπουλου, τ. Α', ὁ.π., 1666-1709, 1579-1581, 2350-2396). Ενωσιολογικὲς σχέσεις μεταξύ των παραπάνω γραμματικῶν τῆς Ελληνικῆς καὶ του Λασκάρεως υπάρχουν, διότι φυσικά είναι ἴδια ἡ ἀντίληψη περί των μερῶν του λόγου μεταξύ ὁλων των λογίων ἔχουν ὁμως διαφορές —εντοπίζονται με ἀπλή αντιπαραβολή— στη διάταξη τῆς ὕλης καὶ στη διατύπωση των ορισμῶν. Ο Νικ. Σοφιανός, λοιπόν, ἀκολούθησε, ὅπως θα δεχθεῖ παρακάτω, τῆς διάταξη τῆς γραμματικῆς ὕλης καὶ τῆς διατύπωση του Κωνστ. Λασκάρεως καὶ υπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια ἔλαβε ὡς πρότυπο τῆς γραμματικῆς αὐτῆς. Αξίζει ν' αναφέρουμε ὅτι ἡ γραμματικὴ του Κωνστ. Λασκάρεως υπῆρξε τὸ πρότυπο καὶ τῆς «Γραμματικῆς τῆς Ἑλληνοσλοβενικῆς» που ἐκδόθηκε στο Λβόφ τῆς Ρωσίας (1591), βλ. Φ. Α. Δημητρακόπουλου, *Αρσένιος Ελασσόνος (1550-1626). Βίος καὶ ἔργο* (Δ.δ.), Αθήνα 1984, σ. 123-124.

6. Κωνστ. Λασκ., ὁ.π., σ. 7-23.

7. Νικ. Σοφ., ὁ.π., σ. 203-212.

8. Κωνστ. Λασκ. ὁ.π., σ. 26-94.

9. Ὁ.π., σ. 94-98.

10. Ὁ.π., σ. 98-111.

11. Νικ. Σοφ., ὁ.π., σ. 214-243.

12. Ὁ.π., σ. 244-251.

στο κεφάλαιο περί ονομάτων¹³. Είναι λοιπόν ολοφάνερο ότι το γενικό σχήμα που δίνει ο Νικ. Σοφιανός στη γραμματική του εμφανίζει μεγάλη ομοιότητα με εκείνο του Κωνστ. Λασκάρεως.

Ως προς τον ορισμό και τη διαίρεση των γραμμάτων, τα περί συλλαβής και λέξεως, ο Σοφιανός μάλλον μεταφράζει στην κοινή νεοελληνική τη γραμματική του Λασκάρεως, παραλείποντας μόνον, εύλογα, τις καταχρηστικές διφθόγγους¹⁴. Κατόπιν διακρίνει τα ίδια με τον Λάσκαρι οκτώ μέρη του λόγου¹⁵, δίνει σχεδόν κατά μετάφραση της «έπιτομής» τον ορισμό του ονόματος και τη διάκριση των παρεπομένων του¹⁶, καθώς και τον ορισμό της προσωδίας¹⁷ —χωρίς να συμπεριλαμβάνει φυσικά τη μακρά και τη βραχεία στις «προσωδίας» της κοινής. Ομοίως με τον Λάσκαρι ορίζεται από τον Σοφιανό και το άρθρο, με τη διαφορά ότι στην κοινή προτάσσεται πάντοτε, ενώ στην αρχαία ελληνική εμφανίζεται και υποτασόμενο¹⁸.

Ακολούθως ο Λάσκαρις πραγματεύεται «περί τῆς διαιρέσεως τῶν ὀνομάτων» και ξεχωρίζει τέσσερις κλίσεις ισοσυλλάβων και μία περιπτοσυλλάβων καθώς και πέντε κλίσεις συνηρημένων¹⁹. Ο Σοφιανός διακρίνει έξι κλίσεις των ισοσυλλάβων και μία των περιπτοσυλλάβων²⁰.

Στο «περί αριθμητικῶν ὀνομάτων» κεφάλαιο ο Σοφιανός μεταφράζει απλώς τα του Λασκάρεως²¹, ενώ στο «περί παραγῶγων ειδῶν» διακρίνει ακριβώς όπως

13. *Ό.π.*, σ. 212-214.

14. Βλ. Κωνστ. Λασκ., *ό.π.*, σ. 7-8 και Νικ. Σοφ., *ό.π.*, σ. 203-204. Στον Λάσκαρι: «Γράμμα ἐστὶ μέρος ἐλάχιστον φωνῆς ἀδιαίρετον. Εἰσὶ δὲ γράμματα εἰκοσιτέσσαρα... Ἐκ τῶν διηρημένων δὲ τῶνδε γραμμάτων αἱ συλλαβαὶ γίνονται... Ἐξ ὧν ὁ λόγος, οἶον, ὁ Πέτρος ἀναγινώσκει». Στον Σοφιανό: «Γράμμα εἶναι το μικρότερον μέρος ὅπου νάναι ἔς τὴν φωνὴν τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι δε ὅλα τα γράμματα εἰκοσι τέσσαρα... Ἐξ ὁποῖαις γίνετ' ὁ λόγος, οἶον, ὁ Σωκράτης περιπατεῖ, ὁ Πλάτων ἀναγινώσκει».

15. Βλ. Κωνστ. Λασκ., *ό.π.*, σ. 8-9 και Νικ. Σοφ., *ό.π.*, σ. 204.

16. Στον Κωνστ. Λάσκ., *ό.π.*: «Ὄνομά ἐστὶ μέρος λόγου κλιτὸν ... παρέπονται δὲ αὐτῶ πέντε. Γένος, εἶδος, σχῆμα, ἀριθμός, πτώσις». Στο Σοφιανό, *ό.π.*: «Ὄνομα εἶναι μέρος λόγου ὅπου κλίνεται ... συμβαίνει δε ν' ἀκολουθοῦν το ὄνομα πέντε τινά...».

17. Στον Κωνστ. Λάσκ., *ό.π.*, σ. 9: «Προσωδία ἐστὶ τόνος φωνῆς ἐγγραμμάτου...». Στο Σοφιανό, *ό.π.*, σ. 9-10: «Προσωδία εἶναι κάποια ἐξάπλωσις τῆς φωνῆς...».

18. Βλ. Κωνστ. Λασκ., *ό.π.*, σ. 9-10: «Ἄρθρον ἐστὶ μέρος λόγου κλιτὸν προτασόμενον τῆς κλίσεως τῶν ὀνομάτων καὶ ὑποτασόμενον». Στο Σοφιανό, *ό.π.*, σ. 205: «Ἄρθρον εἶναι μέρος λόγου ὅπου κλίνεται· βάνεται δε πάντοτε ἔς ταις ἀρχαῖς τῶν ὀνομάτων».

19. Βλ. Κωνστ. Λάσκ., *ό.π.*, σ. 10-22.

20. Νικ. Σοφ., *ό.π.*, σ. 206-212. Μεταξύ των τεσσάρων πρώτων κλίσεων του Σοφιανού και του Λασκάρεως υπάρχει κάποια αντιστοιχία: ομοίως η 5η και 6η κλίση του Σοφιανού αντιστοιχούν στις συνηρημένες του Λασκάρεως, ενώ η 7η κλίση του Σοφιανού στην κλίση των περιπτοσυλλάβων του Λασκάρεως.

21. Κωνστ. Λάσκ., *ό.π.*, σ. 24: «Τὰ ἐν σημαίνοντα ἀριθμητικὰ ὀνόματα ἐνικῶς μόνον κλίνονται ... τὰ δὲ πλείω πληθυντικῶς...» και ο Σοφιανός, *ό.π.*, σ. 212: «Ὅσα ὀνόματα ἀριθμητικὰ σημαίνουν ἓνα εἰς ταις ἐνικαῖς πτώσαις κλίνονται μόνον και ὅσα σημαίνουν πολλὰ εἰς ταις πληθυντικαῖς μόνον...».

ο Λάσκαρις χρησιμοποιώντας ενίοτε τα ίδια παραδείγματα²². Στο «περί υποπεπτωκότων ειδών» κεφάλαιο οι δύο γραμματικές εμφανίζουν μεγάλη ομοιότητα κατά τις διακρίσεις ενώ προβάλλουν εν πολλοίς και τα ίδια παραδείγματα²³.

Στη γραμματική του Σοφιανού ακολουθεί το μεγαλύτερο κεφάλαιο, περί ρήματος, όπου ο ορισμός είναι όμοιος με τον ορισμό του Λασκάρως και τα παρεπόμενα ακριβώς τα ίδια²⁴. Η διάκριση των συζυγιών γίνεται με παρόμοια κριτήρια²⁵, οι κλίσεις φυσικά διαφέρουν και στο τέλος του κεφαλαίου και στις δυο γραμματικές κλίνεται το υπαρκτικό ρήμα²⁶.

Ως προς τη μετοχή και την αντωνυμία ο Σοφιανός μεταφράζει τους ορισμούς του Λασκάρως και διακρίνει τις αντωνυμίες ομοίως σε πέντε είδη²⁷. Το ίδιο συμβαίνει στις προθέσεις από τις οποίες δεν συμπεριλαμβάνει ο Σοφιανός στην κοινή μόνο την «άμφί»²⁸.

Ακολουθεί στις δυο γραμματικές ταυτόσημος ορισμός του επιρρήματος και σχεδόν παρόμοια διάκριση²⁹ και ο Σοφιανός ολοκληρώνει τη γραμματική του με το κεφάλαιο περί συνδέσμου, τον οποίο ορίζει ομοίως και διακρίνει χρησιμοποιώντας την ίδια με τον Λάσκαρι ορολογία, πλην του όρου «μειωτικός» αντί «έπιλεκτικός» του Λασκάρως³⁰.

22. Βλ. Κωνστ. Λασκ., *ό.π.*, σ. 98-102 και Νικ. Σοφ., *ό.π.*, σ. 212-213.

23. Βλ. Κωνστ. Λασκ., *ό.π.*, σ. 102-103 και Νικ. Σοφ., *ό.π.*, σ. 213-214. Ο Σοφιανός διακρίνει επί πλέον του Αορίστου το Αναφορικό και παραλείπει τα ομώνυμα, συνώνυμα, φερώνυμα, διώνυμα και επώνυμα του Λασκάρως, υπονοώντας προφανώς ότι αυτά υπάρχουν στα κύρια.

24. Κωνστ. Λάσκ., *ό.π.*, σ. 26 κ.ε.: «Ρήμά ἐστι μέρος λόγου κλιτὸν μετὰ διαφόρων χρόνων ἐνέργειαν ἢ πάθος ἢ οὐδέτερόν τι σημαῖνον· παρέπονται δὲ αὐτῷ ὀκτώ· ἐγκλισις, γένος εἴτε διάθεσις, εἶδος, σχῆμα, ἀριθμός, πρόσωπον, χρόνος καὶ συζυγία». Στο Σοφιανό, *ό.π.*, σ. 214: «Ρήμα ἐναὶ ἐν ἀπὸ τα μέρη του λόγου ὅπου κλίνονται, τ' ὅποιον ξεχωρίζει τα πρόσωπα ἀν ἐνεργούν ἢ πάσχουν ξεκαθαρίζοντας και τους καιρούς με διαφόρους σχηματισμούς· ἀκολουθούν και το ρήμα οκτώ τινά...».

25. Ο Κωνστ. Λάσκαρις, *ό.π.*, σ. 87, πραγματεύεται κατά πλάτος ἕξι συζυγίες βαρυτόνων· ἀναφέρει ὁμως και την παλαιότερη διάκριση: «Κατὰ τοὺς παλαιούς εἶ τις τέσσαρας ποιήσει, οὐκ ἂν ἀμάρτοι· τούτων πρώτη ἐστὶν ἢ πρὸ τοῦ ω, β ἢ π ἢ φ ἢ πτ ἔχουσα...». Αυτὴν την διάκριση υιοθετεῖ ο Σοφιανός, *ό.π.*, σ. 215 κ.ε.

26. Κωνστ. Λασκ., *ό.π.*, σ. 67-68 και Νικ. Σοφ., *ό.π.*, σ. 239-240.

27. Κωνστ. Λασκ., *ό.π.*, σ. 94-95 και Νικ. Σοφ., *ό.π.*, σ. 244-245.

28. Κωνστ. Λασκ., *ό.π.*, σ. 96: «Πρόθεσις ἐστὶ μέρος λόγου ἄκλιτον προτιθέμενον πάντων τῶν τοῦ λόγου μερῶν ... τῶν δὴ προθέσεων ... ἕξι εἰσι μονοσύλλαβοι ... δύο δὲ καὶ δέκα δισύλλαβοι ...». Και ο Σοφιανός, *ό.π.*, σ. 248: «Πρόθεσις ἐναὶ μέρος λόγου ἄκλιτον ὅπου λαμβάνεται πάντοτε ἔς ταις ἀρχαῖς ολωνῶν των μερῶν του λόγου ... Πρόθεσαις μονοσύλλαβαις εἶ ... Πρόθεσαις δισύλλαβαις ἑνδεκα...».

29. Κωνστ. Λασκ., *ό.π.*, σ. 96-98: «Ἐπιρρημά ἐστὶ μέρος λόγου ἄκλιτον κατὰ ρήματος λεγόμενον ἢ ἐπιλεγόμενον...» και ο Νικ. Σοφ., *ό.π.*, σ. 248 κ.ε.: «Ἐπιρρημα ἐναὶ μέρος λόγου ἄκλιτον οπου λαμβάνεται ἢ προτῆτερα ἢ ὕστερα ἀπὸ το ρήμα...».

30. Κωνστ. Λασκ., *ό.π.*, σ. 98: «Σύνδεσμός ἐστὶ μέρος λόγου ἄκλιτον συνδέον τὰ ἄλλα

Το συμπέρασμα λοιπόν είναι ότι ενώ οι διαφορές που διαπιστώνονται μεταξύ των δύο γραμματικών είναι οι αναμενόμενες, οι ομοιότητές τους είναι τόσες και τέτοιες, ώστε επιβάλλεται να δεχτούμε ότι ο Νικόλαος Σοφιανός, προκειμένου να συγγράψει την πρώτη γραμματική της κοινής νεοελληνικής, είχε ως πρότυπο, και εν πολλοίς μετέφρασε, την *Ἐπιτομή τῶν ὀκτῶ τοῦ λόγου μερῶν του Κωνσταντίνου Λασκάρεως*, προφανώς θεωρώντας —όπως και άλλοι μεταβυζαντινοί λόγιοι— ως θυγατρική τη σχέση κοινής νεοελληνικής και αρχαίας Ελληνικής και επιδιώκοντας να «μεταφέρει εις αυτήν όλα τα καλά της μητρὸς της»³¹ Ελληνικής.

Κοιλάδα Λαρίσης

ΓΙΑΝΝΗΣ Ν. ΗΛΙΟΥΔΗΣ

ΤΟ ΧΦ ΚΟΛΛΥΒΑ ΚΑΙ Η ΘΥΣΙΑ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ

Το 1979 δημοσίεψα ένα άρθρο για τις παλιές εκδόσεις της «Θυσίας του Αβραάμ»¹, στο οποίο έγραφα και για το χφ Κολλυβά (Κ), που, ως γνωστόν, είναι αντίγραφο μιας έκδοσης². Επειδή δε μου δόθηκε τότε η ευκαιρία να το μελετήσω από αυτοψία³, δε μπόρεσα παρά να χρησιμοποιήσω τα στοιχεία που αναφέρει ο Μέγας στην έκδοσή του.

Τώρα όμως, χάρη στους κόπους του φίλου κ. Αγ. Τσελίκα, που τον ευχαριστώ θερμά και από δω, έχω τις φωτογραφίες του χειρογράφου στα χέρια μου⁴ και μπορώ να συγκρίνω τα στοιχεία, όπως τα δίνει ο Μέγας ή όπως τα καταλάβαινα τότε από το κριτικό υπόμνημά του, με τα πραγματικά δεδομένα.

Στην παλιά μου μελέτη του 1979 είχα δώσει καταλόγους που περιλάμβαναν τις διαφορετικές γραφές των εκδόσεων. Από τη σύγκριση των στοιχείων γίνεται τώρα φανερό ότι σε έναν από τους καταλόγους αυτούς, τον πιο βασικό, που

μέρη τοῦ λόγου εις διάνοιαν μετὰ τάξεως...» και ο Σοφιανός, *ὀ.π.*, σ. 251: «Σύνδεσμος ἐναι μέρος λόγου ἀκλιτον ὅπου δένει και σφίγγει τα ἄλλα μέρη του λόγου κατά τάξιν...».

31. Κωνσταντίνου Οικονόμου, *Τέχνης Ρητορικής Βιβλία Γ΄*, Βιέννη 1813, σ. κζ΄.

1. W. F. Bakker, *Οι παλιές εκδόσεις της Θυσίας του Αβραάμ, Ερανιστής* 15 (1978-1979) 23-74 (= Bakker 1979).

2. Για το χειρόγραφο αυτό βλ. Σπ. Λάμπρος, *ΝΕλλ* 16 (1922) 335· Γ. Α. Μέγας, *Δύο χειρόγραφα της Θυσίας του Αβραάμ, Εις μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου* (Αθήνα 1935), σ. 450-453· *Η Θυσία του Αβραάμ, κριτική έκδοση Γ. Μέγα, αναθεωρηθείσα* (Αθήνα 1954), σ. 21-24 (= Μέγας 1954).

3. Βλ. Bakker 1979, υποσημ. 62.

4. Πριν από λίγο έμαθα —με χαρά, βέβαια— ότι το χφ το απέκτησε το Ε.Λ.Ι.Α.

τιτλοφορείται «Α': Συνειδητές αλλαγές» (σ. 40-45), υπάρχουν μερικά σφάλματα. Τα διορθώνω εδώ⁵:

στ. 2	<i>φέρνουν</i>	(Σ)B	Θ	Γ	Γ ₁	
	<i>φέρνω</i>		K B ₁		Θ ₁	Γ ₂ →
75	<i>μετάθεσιν</i>	B K	Θ	Γ	Θ ₁ Γ ₁	
	<i>μετάθεσις</i>		B ₁			Γ ₂
251	<i>πιάσθε</i>	B	B ₁ Θ	Γ	Θ ₁ Γ ₁	
	<i>πιάσετε</i>		K			Γ ₂ →
523	<i>εγ' ακλουθώ οπίσω</i>	B K B ₁				
	<i>εγ' ακλουθώ σου οπίσω</i>				Θ→	
585	<i>κλιτό το πρόσωπόν του</i>	B			Θ→	
	<i>το κλιτό πρόσωπόν του⁶</i>		(K) B ₁			
593	<i>ήκουα</i>	B	B ₁ Θ	Γ	Θ ₁ Γ ₁	
	<i>ήκουσα</i>		K			Γ ₂ →
649	<i>να σφάζ'</i>	B	B ₁			Γ ₂ →
	<i>να σφάζ'</i>		K	Θ	Γ	Θ ₁ Γ ₁
678	<i>γέρατας</i>	B				
	<i>γέρατα</i>		K			Θ→
	<i>γέρα σας</i>				B ₁	
714	<i>καλλιά</i>	B	B ₁ Θ	Γ	Θ ₁	
	<i>καλά</i>		K			Γ ₁ →
805	<i>μέλλει</i>	B	B ₁			
	<i>μέλλω</i>		K			Θ→

Με βάση τα παλιά και τα καινούρια —διορθωμένα— στοιχεία, μαζί με άλλα που βρήκα κατά τη διάρκεια της μελέτης του κειμένου του K, που το είδα μόλις τώρα για πρώτη φορά στο σύνολό του, θα ήθελα να ξαναγράψω την § 3.3.2, που βρίσκεται στις σ. 53-55 της παλιάς μελέτης μου του 1979.

5. Στην αρίθμηση ακολουθώ τον Μέγα 1954. Τις πιο πρόσφατες εκδόσεις, μετά από τη Γ₂, τις παραλείπω εδώ, γιατί δεν έχουν ενδιαφέρον στην υπόθεση του K. Συντομογραφίες: (Σ) = Σάρρος 1696 (που αντιπροσωπεύεται από την τουρκική μετάφραση του 1800), B = Βόρτολις 1713, K = χφ Κολλυβά, B₁ = Βόρτολις 1760, Θ = Θεοδοσίου 1777, Γ = Γλυκής 1782, Θ₁ = Θεοδοσίου 1791, Γ₁ = Γλυκής 1796, Γ₂ = Γλυκής 1803. Για περισσότερα στοιχεία γι' αυτές και τις άλλες εκδόσεις βλ. Bakker 1979, σ. 36-38. Με αυτή την ευκαιρία θα ήθελα να σβήσω από τον ίδιο κατάλογο τις δυο αναφορές στο «K» που βρίσκονται στους στ. 1105 και 1128. Οι γραφές του K που αναφέρονται εδώ ήταν γέννημα της φαντασίας μου, αφού το χφ Κολλυβά είναι κολοβό στον στ. 1090.

6. Η πραγματική γραφή του K είναι το *λυπημένον πρόσωπόν του*, που όμως βασίζεται μάλλον στη γραφή *το κλιτό πρόσωπόν του* της έκδοσης (B* —βλ. παρακάτω) που αντέγραψε.

1. Η θέση του Κ στη σειρά των εκδόσεων

Στον κατάλογο Α' των συνειδητών αλλαγών, που περιέχει 74 περιπτώσεις, βρίσκουμε την ομάδα ΒΚΒ₁ 32 φορές, δηλαδή σε 43.2% αυτών των περιπτώσεων οι Β, Κ και Β₁ παρουσιάζουν τις ίδιες γραφές. Κ = Β (και όχι Β₁) 6 φορές (8.1%) και Κ = Β₁ (και όχι Β) 24 φορές (32.4%). Αν λάβουμε υπόψη και το γεγονός ότι (με εξαίρεση, βέβαια, τις 32 φορές που απαντά η ομάδα ΒΚΒ₁) η Β₁ είναι όμοια με τη Β 6 φορές, δεν μπορούμε παρά να συμπεράνουμε ότι το Κ βρίσκεται ανάμεσα στις Β και Β₁, αλλά πολύ πιο κοντά στη Β₁⁷. Υπάρχουν και άλλες ενδείξεις: το Κ προέρχεται από τη Β, όχι από τη Β₁: στ. 738 (Β *καμνιώντας*, Κ *χανώντας*, Β₁ *κοιμώντας*), στ. 1011 (Β *χοληκεμένα*, Κ *πικραμένα*, Β₁ *χαληκομένα*), σ. 1067 (Β *πραμάτων*, Κ *πραγμάτων*, Β₁ *ταγμάτων*): για τον στ. 1067 παρατηρείται ακόμα ότι η Β₁ δεν θα προέρχεται άμεσα από τη Β, αλλά μάλλον από το Κ, και όχι βέβαια αντίστροφα.

Αν λοιπόν η Β* (που είναι το πρότυπο του Κ) είναι μια από τις λανθάνουσες εκδόσεις των ετών 1745, 1754, 1755 ή 1756⁸, θα ήταν εύλογο να υποθέσουμε ότι είναι αυτή του 1755 ή ίσως και αυτή του 1756.

2. Το Κ και το πρότυπό του

Πόσο πιστή είναι η εικόνα που μας δίνει το χφ Κολλυβά για την έκδοση που αντιγράφει; Από τις 74 περιπτώσεις που παραθέσαμε (στη μελέτη του 1979) στον κατάλογο Α' (των συνειδητών αλλαγών) το Κ ακολουθεί τη Β, την τελευταία έκδοση που μας είναι γνωστή πριν από το πρότυπό του, μόνο 38 φορές. Επομένως το Κ, σε σύγκριση με τη Β, παρουσιάζει 36 καινούριες γραφές, ποσό που μας δημιουργεί αμφιβολίες για την πιστότητα του Κ στο πρότυπό του. Τις περισσότερες απ' αυτές τις αλλαγές όμως τις βρίσκουμε και σε άλλες εκδόσεις: 24 στη Β₁ και 7 στη Θ και άλλες πιο πρόσφατες εκδόσεις. Μας μένουν λοιπόν μόνο πέντε, που ίσως να μη βρίσκονται στην έκδοση Β*, αλλά να επινοήθηκαν από τον αντιγραφέα⁹.

Τώρα που έχω το κείμενο του χειρογράφου μπροστά μου βλέπω ότι υπάρχουν πολλές τέτοιες «αυθαίρετες» αλλαγές, όπως θα περίμενε κανείς από έναν αντιγραφέα. Έτσι¹⁰: 101 *παρακάλια* (αντί για *παρακάλιον*), 258 *θέλιμα* (*μάθημα*), 359 και 453 *τα κάτω (τον πάτον)*, 541 *λακταρείς (λουκτουκιάς)*, 545 *μην τ' ακαρτερούμεν (μη παραθεσμούμεν)*, 566 *πικραμένην (βουρκωμένην)*, 596

7. Το ίδιο πιστεύει και ο Μέγας· βλ. Μέγας 1954, σ. 21 και υποσημ. 2.

8. Γι' αυτές τις εκδόσεις βλ. Bakker 1979, σ. 36.

9. Είναι οι αλλαγές στους στ. 585 (*κλιτό* – *λυπημένον*), 738 (*καμνιώντας* – *χανώντας*), 895 (*να μ' εύρηκες* – *να μ' έβλεπες*, μια γραφή όμως που απαντά κιόλας στη (Σ): βλ. Bakker 1979, σ. 33), 1011 (*χοληκεμένα* – *πικραμένα*), και 1053 (*και ταχύ* – *το ταχύ*).

10. Βλ. και Μέγας 1954, σ. 23.

στοχάζομαι δεν σφάνω (παρακαλώ να σφάνω), 602 λογιάση (πιστεύση), 687 άξιον ήτονε (αζαζόμενον), 714 το αγροικά ο στοχασμός (γροικά το ο λογαριασμός), 725 επιθυμώντας (πεθυμήσει), 757 τον πεθυμάς, τόπον (τον εγνιανόν τόπον) κτλ. Αυτές, λοιπόν, είναι αλλαγές που είναι αποκλίσεις καθαρές, δηλαδή μοναδικές, που δεν απαντούν στις άλλες εκδόσεις¹¹.

Γενικά όμως, μ' όλες τις εξαιρέσεις, νομίζω ότι το K πρέπει να θεωρηθεί ένας αρκετά πιστός εκπρόσωπος μιας γνήσιας έκδοσης που παίζει το ρόλο της στην ξεχωριστή εκδοτική παράδοση του κειμένου. Αυτό φαίνεται με τον πιο σαφή τρόπο σε «τυπογραφικά» λάθη που διατηρεί η έκδοση B* (και ο αντιγραφέας του K μαζί της) ή που τα εισάγει η έκδοση:

784	αναλαμή (αντί για αναλαμπή)	B K B ₁ Θ Γ Γ ₁ Γ ₂
838	το σφάλα (αντί για στόσφαλα)	K Θ
932	μόνον (αντί για μόνον όπ')	K Θ Γ Θ ₁ Γ ₁

Συμπεραίνουμε ότι το K μπορεί, βέβαια, να θεωρηθεί αξιόπιστος εκπρόσωπος της έκδοσης B*, αλλά υπό τον όρο να προσέξει κανείς αν απαντούν οι γραφές του και σε άλλες εκδόσεις.

3. Οι πηγές του K και της B*

Το γεγονός ότι το K παρέχει τόσο πολλές καινούριες γραφές (πάντα σε σύγκριση με την προηγούμενη γνωστή έκδοση, τη B) μας αναγκάζει να αναρωτηθούμε μήπως υπήρχε μια άλλη πηγή για τον αντιγραφέα του K (εκτός από την έκδοση B*) ή για τον εκδότη της B* (εκτός από την αμέσως προηγούμενη—άγνωστη— έκδοση). Θα μπορούσε να είναι πηγή ή για τον ένα ή για τον άλλο το Μαρκιανό χειρόγραφο (M);

Υπάρχουν τέσσερις περιπτώσεις όπου η γραφή του K συμφωνεί με το M, ενώ η ίδια γραφή δεν απαντά σε καμία έκδοση:

299	ήφερε	(έφερε στις εκδόσεις)
474	καϊμένη	(και μένει στις εκδόσεις)
777	έλα αφέντη μου	(έλ' αφεντάκι μου στις εκδόσεις)
1069	αιφνίδια	(ξαφνικά στις εκδόσεις)

Για τον στ. 299 θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι ο κρητικός τύπος ήφερε απαντούσε ακόμα στη Σ (βλ. υποσημ. 5) ή και σε μια έκδοση (ή περισσότερες εκδόσεις) ανάμεσα στη B και τη B* και έτσι και στην ίδια την B*¹². Στις άλλες

11. Μέσα σ' αυτές όμως υπάρχουν μερικές που είναι αρκετά ενδιαφέρουσες: βλ. παρακάτω, § 4.

12. Πολλοί από τους κρητικούς τύπους που απαντούν ακόμα στις πρώτες εκδόσεις εξαφανίζονται (δηλαδή αλλάζουν σε πιο γενικούς τύπους) στις πιο πρόσφατες.

περιπτώσεις θεωρώ όμως ως πιο πιθανό ότι ο ίδιος ο αντιγραφέας του Κ άλλαξε το κείμενο (της Β*) που βρισκόταν μπροστά του¹³, όπως έκανε και τόσες άλλες φορές.

Σε 8 άλλες περιπτώσεις η γραφή του Κ και πάλι συμφωνεί μ' αυτή του Μ, αλλά τη βρίσκουμε όχι μόνο στο Κ αλλά και σε άλλες εκδόσεις, που σημαίνει ότι η γραφή απαντούσε και στη Β*. Το γεγονός όμως ότι μπορούμε να είμαστε σίγουροι πως δύο απ' αυτές τις 8 γραφές υπάρχουν και στη Σ¹⁴, δηλαδή δεν είναι καινούριες γραφές στη Β*, οδηγεί στην εκδοχή ότι και οι άλλες περιπτώσεις είναι παρόμοιες¹⁵. Μια άλλη δυνατότητα είναι να μην απαντούσαν οι γραφές αυτές στη Σ, αλλά να τις εισήγαγε μια από τις εκδόσεις που δημοσιεύτηκαν μετά τη Β, αλλά πριν από τη Β*.

Το συμπέρασμά μας μπορεί να είναι ότι το *χφ* Μ δε στάθηκε πηγή για το Κ ούτε για τη Β*.

Είχε είτε το Κ είτε η Β* τη Σ ως άμεση πηγή; Από τις (μόνο) 18 περιπτώσεις στις οποίες μπορούμε να είμαστε κάπως σίγουροι για το κείμενο της Σ, το Κ ακολουθεί τη γραφή της 11 φορές. Σε 7 απ' αυτές τις περιπτώσεις απαντά η ίδια γραφή και στη Β, σε τέσσερις τη βρίσκουμε για πρώτη φορά (μετά τη Σ, βέβαια) στο Κ:

627	<i>θέσης</i>	Β Θ	<i>θέση</i>	Μ	(Σ)ΚΒ ₁ Θ ₁ —
895	<i>να μ' εύρηκες</i>	Β Θ	<i>να μ' έβλεπες</i>		(Σ)Κ
949	<i>έλυσε τούτα</i>	Β	<i>λύσε ετούτα</i>		(Σ)Κ—
995	<i>να ευχηθώ</i>	Β	<i>να σ' ευχηθώ</i>		(Σ)Κ—

Υπάρχει λοιπόν μόνο μία περίπτωση όπου η Σ και το Κ (Β*) παρέχουν την ίδια (και σωστή) γραφή και δεν την ακολουθούν οι πιο πρόσφατες εκδόσεις: 895.

Το γεγονός ότι σε 7 (από τις 18 γνωστές) περιπτώσεις το Κ (Β*) δεν ακολουθεί τη γραφή της Σ σημαίνει, νομίζω, ότι ο εκδότης της Β* ή ο αντιγραφέας του Κ μάλλον δεν είχε τη Σ μπροστά του κατά τον καταρτισμό του κειμένου του. Δε μπορούμε όμως να ισχυριστούμε το ίδιο για τις (άλλωστε) άγνωστες εκδόσεις πριν από τη Β*. Η μόνη εξήγηση για την παρουσία (όσο αραιά και να είναι) στις Β* και Β₁ γραφών της Σ που δεν απαντούν στη Β είναι ότι μετά τη Β αλλά πριν από τη Β* ένας από τους εκδότες εισήγαγε γραφές που πηγάζουν

13. Στην περίπτωση του 474 μπορούμε να είμαστε σχετικά σίγουροι ότι και η Σ είχε την ακατανόητη γραφή και μένει, γιατί η τουρκική μετάφραση παραλείπει εντελώς την έκφραση αυτή.

14. Δηλαδή 627 (*θέση* αντί για το *θέσης* της Β), 895 (*να μ' έβλεπες* αντί για το *να μ' εύρηκες* της Β).

15. Για μία μόνο περίπτωση ξέρουμε ότι η γραφή του Κ (= Β*) μάλλον δεν υπήρχε στη Σ: 176 με τον *θάνατον* αντί για το (σωστό) *μ' έτοιον θάνατον* της Β. Οι υπόλοιπες πέντε περιπτώσεις βρίσκονται στους στ. 247, 380, 768, 942 και 944.

από την έκδοση του Σάρρου. Δεν ξέρουμε βέβαια αν είχε μπροστά του την ίδια την έκδοση ή ένα αντίτυπο της έκδοσης Β που το είχε διορθώσει κάποιος με το χέρι με τη βοήθεια του κειμένου της Σ.

4. Η αξία του Κ

Από τη μια μεριά το Κ παρέχει πολλές καινούριες γραφές που είναι μοναδικές, δηλαδή δεν απαντούσαν στο κείμενο της Β*, αλλά επινοήθηκαν από τον αντιγραφέα. Αυτές δεν έχουν παρά σχετική μόνο αξία για τον καταρτισμό του κειμένου μιας κριτικής έκδοσης (βλ. και παρακάτω).

Από την άλλη μεριά όμως το Κ είναι σαφής αντιπρόσωπος της Β*. Η Β*, βέβαια, ως δεύτερη ως τώρα γνωστή έκδοση, δεν έχει την αξία μιας άμεσης πηγής (όπως η Β), αλλά αφού παρέχει (σε μικρότερο βαθμό, βέβαια απ' ό,τι η Β) γραφές της Σ, που, αν την είχαμε στη διάθεσή μας, θα ήταν η πρώτη πηγή, μπορεί σε ορισμένες περιπτώσεις να θεωρηθεί ως πηγή. Είναι αυτονόητο ότι οι πιο ενδιαφέρουσες περιπτώσεις είναι αυτές όπου μια γραφή του Κ που συμφωνεί με τη Σ δεν απαντά στη Β.

Έτσι, ερευνώντας όλες τις καινούριες γραφές του Κ (όχι μόνο αυτές του καταλόγου Α'), σημείωσα μονάχα αυτές τις περιπτώσεις όπου το κείμενο της Β διαφέρει από το χφ Μ (γιατί αλλιώς η καινούρια, δηλαδή διαφορετική, γραφή του Κ δεν έχει ενδιαφέρον). Υπάρχουν 25 τέτοιες περιπτώσεις:

(1) Πέντε απ' αυτές μπορούν να θεωρηθούν αλλαγές που τις εισήγαγε ο αντιγραφέας του Κ, γιατί δεν απαντούν σε καμία έκδοση:

474	και μένει	BB ₁ →	καϊμένη	K ¹⁶
738	καμινώντας ¹⁷	B ⊖→	χανώντας	K
777	έλ' αφεντάκι μου	BB ₁ →	έλα αφέντη μου	K ¹⁶
1053	και ταχύ	BB ₁ →	το ταχύ	K
1069	ξαφνικά	BB ₁ →	αιφνίδια	K ¹⁶

(2) Τέσσερις αλλαγές μπήκαν στην παράδοση στη Β* ή σε μια προηγούμενη έκδοση (μα δεν απαντούσαν στη Σ):

153	που	(Σ)B	πα	K→
176	μ' έτοιον θάνατον	(Σ)B	με τον θάνατον	K→ ¹⁸
392	σου κάνει	(Σ)B	σου του κάνει	K→
912	βουλήν	(Σ)B	βολάν	K→

(3) Άλλες τέσσερις προέρχονται από τη Σ, μάλλον έμμεσα, δηλαδή μέσα

16. = M. Βλ. και § 3.

17. Η Β₁ έχει *κοιμώντας*.

18. Βλ. και υποσημ. 15.

από μια προηγούμενη έκδοση που υιοθέτησε γραφές από τη Σ:

627	θέσης	B Θ	θέση	(Σ)KB ₁ Θ ₁ —
895	να μ' εύρηκες	B Θ	να μ' έβλεπες	(Σ)K ¹⁹
949	έλυσε τούτα	B	λύσε ετούτα	(Σ)K—
995	να ευχηθώ	B	να σ' ευχηθώ	(Σ)K—

(4) Οι υπόλοιπες 12 αλλαγές μπορεί να υπήρχαν κιόλας στη Σ (και σε μία ή περισσότερες από τις προηγούμενες άγνωστες εκδόσεις), αλλά σ' αυτές τις περιπτώσεις δε μας ικανοποιεί η σαφήνεια των ενδείξεων που μας παρέχει η τουρκική μετάφραση:

2	φέρνουν	B Θ	φέρνω	KB ₁
247	τάχα	B	τάχω	K—
251	πιάσθε	BB ₁ Θ	πιάσετε	K Γ ₂ —
299	έφερε	BB ₁ —	ήφερε	K
380	επλήθυνες	B Θ—	επλήθενες	KB ₁
584	φοράν άλλην μνιαν	B Θ—	άλλη μνιαν φοράν	KB ₁
768	το παρηγόρημά μου	B Θ—	και η παρηγοριά μου	KB ₁
828	γγίζει	B	γγίξη	K—
857	οπού εκεί	B Θ	εκεί οπού	KB ₁
859	ξεψύχησα	B	ξεψύχουνα	KB ₁
942	επερνήσευσεν	B	επερίσευσεν	K—
944	ευρέθη άλλον	B	ευρέθη σ' άλλον	K—

Ποια αξία έχουν οι παραπάνω γραφές του K για τον καταρτισμό μιας κριτικής έκδοσης; Μέσα σ' αυτό τον κλάδο της παράδοσης, δηλαδή των εκδόσεων, η B είναι η πρώτη πηγή. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου δεν είναι;

Όταν το K, ή μάλλον η B*, η μόνη έκδοση που εκτός από τη B παρέχει γραφές που, με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο, προέρχονται αναμφισβήτητα από τη Σ²⁰, έχει μια γραφή που διαφέρει από τη B, μα συμφωνεί με τη Σ, τότε παίζει και αυτή το ρόλο της πρώτης πηγής. Αυτό λοιπόν ισχύει για τις τέσσερις περιπτώσεις κάτω από τον αρ. (3).

Όταν η σχέση με τη Σ δεν είναι αναμφισβήτητη (λόγω έλλειψης σαφών στοιχείων), και τότε θεωρούμε τη Σ πρώτη πηγή, αλλά στο κριτικό υπόμνημα βάζουμε ερωτηματικό μετά από το Σ, δηλαδή (Σ;). Σ' αυτή την κατηγορία ανήκουν οι 12 γραφές κάτω από τον αρ. (4).

Στην περίπτωση που η γραφή της B* που διαφέρει από τη B είναι διαφορετική και από τη Σ, η B* δε λειτουργεί ως άμεση πηγή. Μια τέτοια γραφή

19. Η B₁ έχει να μ' εύρισκες.

20. Το ίδιο, βέβαια, ισχύει και για τη B₁.

θεωρείται «διόρθωση», που την εισήγαγε είτε ο εκδότης της B* είτε ο εκδότης μιας προηγούμενης έκδοσης (αλλά όχι του Σάρρου). Αυτό ισχύει για τις γραφές που βρίσκονται κάτω από τον αρ. (2).

«Διορθώσεις» θεωρούνται και οι γραφές κάτω από τον αρ. (1). Αυτή τη φορά όμως τις εισήγαγε ο αντιγραφέας του χφ K.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

(Προσθήκες στην ελληνική βιβλιογραφία)

Χάρη στην παρατηρητικότητα και τις φροντίδες της καθηγήτριας Ντίας Φιλιππίδου, που την ευχαριστώ θερμά και από δω, μπορούμε να επαυξήσουμε ορισμένα λήμματα του αρχικού καταλόγου των εκδόσεων της *Θυσίας του Αβραάμ*²¹ με νέα στοιχεία, ως εξής:

1842. Έκδοση Φοίνικος. Βιβλιοθήκη Μάνου Χαριτάτου. Βλ. Γκίνης-Μέξας, αρ. 6830 (II, σ. 492), Δασκαλόπουλος, σ. 519 (= Φ).

Ένα αντίτυπο βρίσκεται και στη Widener Library του Harvard University (Cambridge, Ma.), no. MG 1251.10.12, τώρα ίσως μεταφερόμενο (σύμφωνα με πληροφορίες της βιβλιοθήκης) στη Houghton Library του ίδιου πανεπιστημίου.

1864. Έκδοση Φοίνικος. Λανθάνει. Βλ. Δασκαλόπουλος, σ. 519.

Ένα αντίτυπο αυτής της έκδοσης βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του University of Cincinnati. Στον κατάλογο περιγράφεται ως εξής²²: «cl-g/PA 5293. T5. 'Η θυσία του 'Αβραάμ· δράμα ιερών. Συλλεχθέν εκ τῆς Παλαιᾶς 'Αγίας Γραφῆς, καὶ συντεθὲν διὰ στίχων ἀπλῶν. Μετατυπωθὲν δε καὶ ἤδη μὲ τὴν ἀνήκουσαν ἐπιμέλειαν. 'Εν Βενετία, 'Εκ τῆς 'Ελληνικῆς Τυπογρ. τοῦ Φοίνικος, 1864. 48 p. 18 cm.».

Στην ίδια βιβλιοθήκη βρίσκεται και ένα αντίτυπο μιας (ὡς τώρα) ἀγνωστης έκδοσης. Περιγράφεται ως εξής²³: «cl-g/PA 5610. T535 / 1870. 'Η θυσία του 'Αβραάμ, δράμα ιερών. Βενετία, 1870. 103 p. 18 cm. With this is bound: 'Η Γενοβέφα».

Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ

WIM F. BAKKER

21. Βλ. Bakker 1979, σ. 35-38.

22. *Catalog of the Modern Greek Collection. University of Cincinnati* (Boston, Ma., 1978), Vol. 5, σ. 340.

23. Ό.π.

ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΕΝΑ ΛΑΝΘΑΝΟΝ ΕΡΓΟ
ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΔΑΡΒΑΡΕΩΣ
ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΟ ΣΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

Ο Δημήτριος Δάρβαρις, ο σημαντικός Κλεισουριώτης λόγιος που έζησε στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα στη Βιέννη, στο Σεμλίνο και αλλού, είναι γνωστό ότι διακρίθηκε ως δάσκαλος και παιδαγωγός, κατ' εξοχήν όμως ως συγγραφέας και μεταφραστής πολλών βιβλίων (ελληνικών, σλαβικών κ.ά.)¹, από τα οποία τα περισσότερα είναι διδακτικά. Ο ίδιος φρόντισε να σταλεί όσο ζούσε, αλλά και μετά το θάνατό του (σύμφωνα με τη διαθήκη του), μεγάλος αριθμός αντιτύπων διδακτικών του βιβλίων σε σχολικές βιβλιοθήκες². Φαίνεται όμως πως είχε γράψει και άλλα έργα, τα οποία δε σώθηκαν ή δεν είναι καν γνωστά³.

Πρόσφατα είχα την τύχη να επισημάνω σε ωδή του Γεωργίου Νιάγκα, που εκδόθηκε το 1860, τη μαρτυρία για ένα άγνωστο ως τώρα έργο του Δημητρίου Δαρβάρεως αφιερωμένο στη Μεγάλη Αικατερίνη.

1. Ο Δημήτριος Δάρβαρις γεννήθηκε στην Κλεισούρα της Καστοριάς το 1757 και πέθανε το 1823. Μικρός έφυγε από την ιδιαίτερή του πατρίδα και πήγε στο Σεμλίνο (Zemun), όπου συνέχισε τις σπουδές του και όπου επίσης αργότερα δίδαξε και ο ίδιος. Το 1795 εγκαταστάθηκε στη Βιέννη, όπου και έγινε διευθυντής του ελληνικού σχολείου ως το θάνατό του. Περισσότερα για τη ζωή και το έργο του βλ. κυρίως Κ. Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων από της καταλύσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής έθνεγερσίας (1453-1821)*, Έν Αθήναις 1868, σ. 564-565· Άνδρ. Δημητρακοπούλου, *Έπανορθώσεις σφαλμάτων εν τή Νεοελληνική Φιλολογία Κ. Σάθα, μετά και τινων προσθηκών*, Τεργέστη 1872 [ανατύπ. βιβλιοπ. Νότη Καραβία, Αθήνα 1965], σ. 38-39· D. Loukidou-Mavridou και I. Papadrianos, Dimitrios Darvaris: sa contribution à l'évolution littéraire bulgare, *Α' Ελληνοβουλγαρικό Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 22-25 Σεπτεμβρίου 1978*, Θεσσαλονίκη 1980 [Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 188], σ. 211-226 (οι συγγραφείς, σ. 218, σημ. 34, υπόσχονται μια ειδική μονογραφία για το Δημήτριο Δάρβαρη).

2. Βλ. Γ. Καρά, *Οι θετικές-φυσικές επιστήμες στον ελληνικό 18ο αιώνα*, Αθήνα [1977], σ. 32· Μ. Μανούσακα, *Θησαυρίσματα* 4 (1967) 233· και Κ. Πηδώνια, *Ελληνικά παλαιότυπα της βιβλιοθήκης του ελληνικού σχολείου και των ελληνικών ορθόδοξων εκκλησιών της Βιέννης, Τετράδια εργασίας*, 13 [Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.], Αθήνα 1987, σ. 15 σημ. 19.

3. Τίτλους έργων του Δαρβάρεως βλ. Θωμά Παπαδοπούλου, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466ci.-1800). Τόμος πρώτος. Άλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις*, Αθήνα 1984 [Πραγματεία της Άκαδημίας Άθηνών, 48]· Δ. Σ. Γκίνη - Β. Γ. Μέξα, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863, τόμ. Α' Γ'*, Αθήνα 1939, 1941, 1957, καθώς και τις προσθήκες και συμπληρώσεις στην Ελληνική Βιβλιογραφία που έχουν ως τώρα δημοσιευτεί (περιοδ. *Ο Έρασιςτής, Τετράδια εργασίας* [Κ.Ν.Ε. τοῦ Ε.Ι.Ε.] κ.α.). Ας σημειωθεί επίσης ότι σε ορισμένα βιβλία του Δαρβάρεως περιλαμβάνονται κατάλογοι των έργων του. Για εκτενείς ειδικές διαπραγματεύσεις προκειμένου για δύο έργα του βλ. Νίκου Βέη, *Πρακτικά της Άκαδημίας Άθηνών* 19 (1944) 356-372 (γίνεται λόγος για το έργο του Δαρβάρεως *Άληθής όδός εις την εύδαιμονίαν...*, Βιέννη 1796) και Ε. Θ. Σουλογιάννη, *Η Άπλοελληνική Έγκυκλοπαιδεία τοῦ Δ. Δάρβαρη και ή Ελληνική Κοινότης Βενετίας, Άθηνά* 73-74 [= *Λειμωνάριον, τιμητική προσφορά τῷ καθηγητῇ Νικολάω Β. Τωμαδάκη*] (1972-1973) 416-425.

Ο Γεώργιος Νιάγκας, ο ποιητής της ωδής αυτής, ένας σχεδόν άγνωστος σήμερα λόγιος του 19ου αιώνα, καταγόμενος και αυτός, όπως και ο Δάρβαρις, από την Κλεισούρα της Καστοριάς και εγκαταστημένος στην Κωνσταντινούπολη, φαίνεται ότι υπήρξε μια αξιόλογη προσωπικότητα της εποχής του. Από το περιεχόμενο των έργων του και τον αριθμό τους μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένας θερμός και ενθουσιώδης πατριώτης που υπογραμμίζει με υπερηφάνεια την ελληνική του καταγωγή και μάλιστα την καταγωγή του από τη Μακεδονία, θρησκευόμενος και πολυγραφότατος, μολονότι χωρίς σπουδαίες λογοτεχνικές ικανότητες. Πότε ακριβώς γεννήθηκε και πέθανε δεν είναι γνωστό, αλλά από τα ελάχιστα αυτοβιογραφικά στοιχεία που παρέχει στα έργα του μπορούμε να υποθέσουμε ότι γεννήθηκε γύρω στο 1830 (βλ. εδώ σημ. 9), ενώ θα πρέπει να πέθανε μετά το 1891, χρονιά που εκδίδεται το τελευταίο χρονικά βιβλίο του (βλ. εδώ σημ. 4).

Τα έργα του που σώθηκαν, γραμμένα σε καθαρεύουσα, σχεδόν στο σύνολό τους είναι ποιητικά και το θέμα τους αναφέρεται σε ένα ή περισσότερα εξέχοντα πρόσωπα με αφορμή κάποιο ιστορικό ή άλλο γεγονός της εποχής, ενώ ορισμένων σε κάποιο επίκαιρο σημαντικό γεγονός⁴.

Η ωδή του Νιάγκα στην οποία υπάρχει η πληροφορία για το άγνωστο έργο του Δαρβάρεως για το οποίο έγινε ήδη λόγος είναι γραμμένη σε λόγια γλώσσα, και αποτελείται από 220 τροχαϊκούς δεκαεξασύλλαβους στίχους με ζευγαρωτή

4. Ως τώρα ήταν γνωστό ότι έγραψε και δημοσίευσε τα βιβλία *Ώδή πρὸς τὴν θεοπρόβλητον, θεοφρούρητον, φιλόλαον καὶ λαοσσόον σεβαστὴν νέαν τῆς Ἑλλάδος Κυβέρνησιν* (Κωνσταντινούπολη 1862), *Ἐλεγείον εἰς Γεώργιον Ζαρίφην* (1884), *Ὁ ἀπὸ Νικοπόλεως νέος Οἰκουμηνικός Πατριάρχης Κύριος, κύριος Νεόφυτος ὁ Η΄* (Κωνσταντινούπολη 1891), ένα βιβλίο για τον ευεργέτη Ζάννη Στεφάνοβιτς Σκυλίτση (Αθήνα 1886) και επίσης *Ελληνική Μυθολογία* (βλ. Περικλή Βακουφάρη, Γεώργιος Νιάγκας, ένας λόγιος Μακεδών από την Κλεισούρα στη Βασιλεύουσα, *Μακεδονική Ζωή* 179, 1981, 34-35). Εκτός όμως από αυτά έγραψε και άλλα. Ὑστερα από σχετική έρευνα σε ελληνικές βιβλιοθήκες βρήκα και τα εξής βιβλία του Γ. Νιάγκα, τα οποία παρουσιάζω σε προσεχές δημοσιευμά μου: μια ωδή στον Σίμωνα Σίνα (Κωνσταντινούπολη 1860) (για το έργο αυτό γίνεται εδώ λόγος), *Ώδή πρὸς (sic) τοὺς πρίγκηπας υἱοὺς τοῦ βασιλέως τῆς Ἰταλίας Βίκτορος Ἐμμανουὴλ Οὐμβέρτον, Ἀμεδαῖον καὶ Ὀδωνα* (Κωνσταντινούπολη 1862), *Ώδή πρὸς τὴν αὐτοῦ μεγαλειότητα τὸν βασιλέα τῶν Ἑλλήνων Γεώργιον τὸν πρῶτον* (1863) και *Ζάππειον καὶ Παλλάς ἦτοι Περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς συστάσεως ἀμφοτέρων τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀνωτάτων κεντρικῶν Ἑλληνικῶν Παρθεναγωγείων Ζαπείου καὶ Παλλάδος* (Αθήνα 1885) (σε εκτενή σημείωση που περιλαμβάνεται στις σ. 59-61 του βιβλίου αυτού ο Νιάγκας κάνει λεπτομερή περιγραφή του σχολείου της Κλεισούρας και της βιβλιοθήκης του, που γνώριζε από παλιά, και παρέχει την πληροφορία ότι στη βιβλιοθήκη αυτή, που αργότερα κατάρφηκε και αυτή κατά την πυρκαγιά)· επίσης παρουσιάζω δύο βιβλία του Νιάγκα που μου έκανε πρόσφατα γνωστά ο αν. καθηγ. κ. Σωτ. Βαρναλίδης: *Ώδή εἰς τὸν ἐνταῦθα Ἑλληνικὸν Φιλολογικὸν Σύλλογον* (Κωνσταντινούπολη 1874) και *Ώδή εἰς τὴν ἐπέτειον ἑορτὴν τῆς ἐπὶ τοῦ θρόνου ἀναβάσεως τῆς Α.Μ. τοῦ Σουλτάνου Ἀβδ-οὐλ Ἀζίζ Χὰν* (Κωνσταντινούπολη 1874).

ομοιοκαταληξία. Είναι αφιερωμένη στον ευεργέτη Σίμωνα Σίνα και τυπωμένη αυτοτελώς το 1860⁵. Γράφτηκε, όπως φαίνεται⁶, με την αφορμή της θεμελίωσης του κτιρίου της Ακαδημίας της Αθήνας, που είχε γίνει πρόσφατα⁷. Στο ποίημα αυτό ο Νιάγκας εγκωμιάζει τον Σίμωνα Σίνα τόσο για τη δωρεά του αυτή όσο και για άλλες του ευεργεσίες, καθώς επίσης και για την ανάληψη από αυτόν καθηκόντων πρεσβευτή της Ελλάδας στη Βιέννη, στο Βερολίνο και στο Μόναχο (χαρακτηριστική η λεπτομερής περιγραφή της σχετικής τελετής και της όλης διαδικασίας ανάληψης των καθηκόντων⁸).

Εκτός των άλλων όμως, ιδιαίτερο ενδιαφέρον όσον αφορά το συγκεκριμένο θέμα παρουσιάζει ένα σημείο της ωδής, όπου ο Νιάγκας απευθυνόμενος στον Σίμωνα Σίνα τον παρακαλεί να δεχτεί το ποίημά του αυτό, όπως παλιότερα είχε δεχτεί η μεγάλη αυτοκράτειρα της Ρωσίας ανάλογο έργο του Δημητρίου Δαρβάρεως. Γράφει (σ. 9-10):

*Ἰλαρῶ, καθικετεύει, ὄμματι τὸ ποίημά του,
Δέξει ἔργον, ὃ προσφέρει ἀπὸ μέγα αἴσθημά του,
Νέος ὅστις ἐγεννήθη κατὰ τὴν Μακεδονίαν,
Ἐχων ἤδη ἐν τῇ πόλει Βυζαντίῳ κατοικίαν⁹,
Οὕτως, ὥσπερ τῆς Ρωσσίας Αὐτοκράτειρα μεγάλη,
Τό τοῦ Δημητρίου πάλαι, τοῦ Δαρβάρεως τοῦ πάνυ,
Ἐπὸ Μέντορα διάγων τὸν Πόπ¹⁰ φίλον παλαιόν,
Ὅδηγόν καὶ σύμβουλόν σου, σοφὸν ἄνδρα γηραιόν.*

Στους στίχους αυτούς λοιπόν είναι φανερό ότι ο Γεώργιος Νιάγκας αναφέρεται σε έργο του Δημητρίου Δαρβάρεως αφιερωμένο στη Μεγάλη Αικατερίνη,

5. Σίμωνι Γ. Σίνα Ἐπὸ Γ. Νιάγκα Τοῦ ἐκ Κλεισούρας τῆς Μακεδονίας. Ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ε. Λαζαρίδου 1860. Το βιβλίο αυτό είναι βιβλιογραφημένο (Δ. Σ. Γκίνης - Β. Γ. Μέξας, Ἑλληνική Βιβλιογραφία 1800-1863, τόμ. Γ', Ἀθήνα 1957, αρ. *8422) και ανατυπώνεται στο δημοσίευσμά μου: Ωδή του Γεωργίου Νιάγκα στον Σίμωνα Σίνα, Στάχλις τεύχ. 87 (1989) 498-511.

6. Βλ. και Γ. Λατού, Σίμων Σίνας, Ἀθήνα 1972 [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Βιογραφίαι Ἐθνικῶν Εὐεργετῶν], σ. 186, σημ. 2.

7. 2 Αυγούστου 1859 (Λάτιος, αυτ., σ. 183).

8. Ο Νιάγκας στη σ. 6 του βιβλίου εξηγεί για ποιον λόγο θεώρησε καθήκον του να εγκωμιάσει στο ποίημά του τον Σίμωνα Σίνα:

*Μακεδὼν ἐγὼ ὀφείλω Μακεδόνα νὰ κηρῶζω,
Δημοσίως εὐεργέτην εἰς τὸν κόσμον νὰ Σε δείξω.*

9. Νέος ὅστις ... κατοικίαν: Στους δύο αυτούς στίχους παρέχονται από τον Νιάγκα αυτοβιογραφικά στοιχεία για τον τόπο γέννησης και διαμονής του κατά την εποχή εκείνη. Επίσης από το γεγονός ότι αυτοχαρακτηρίζεται νέος το 1860 που εκδίδεται το βιβλίο μπορούμε να συμπεράνουμε ότι θα πρέπει να γεννήθηκε γύρω στο 1830.

10. Πρόκειται για τον Ζηνόβιο Πωππ, τον Ἑλληνα έμπορο και λόγιο, που ζούσε στη Βιέννη και που ο Σίμων Σίνας είχε σύμβουλο και συνοδό (βλ. και Λάτιο, αυτ., σ. 32, σημ. 1).

το οποίο όμως δε σώθηκε ούτε και είναι γνωστό από άλλη πηγή¹¹. Ας σημειωθεί ωστόσο πως το γεγονός ότι δε δηλώνεται ρητά το όνομα της αυτοκράτειρας δε δημιουργεί αμφιβολία ότι πρόκειται γι' αυτήν, αφού είναι γνωστό ότι την εποχή εκείνη στα κείμενα η Μεγάλη Αικατερίνη συνήθως σημειώνεται με αυτόν τον τρόπο, δηλαδή ως *μεγάλη αυτοκράτειρα της Ρωσίας χωρίς δήλωση του ονόματός της*.

Από τα στοιχεία που παρέχονται στο παραπάνω απόσπασμα και μάλιστα από το ότι παραβάλλει ο Νιάγκας το δικό του ποίημα με παρόμοιο έργο του Δαρβάρεως μπορούμε να οδηγηθούμε στα εξής συμπεράσματα για το λανθάνον αυτό έργο του Δαρβάρεως: α) Ως προς το περιεχόμενο πιθανότατα περιείχε εγκώμια για τη Μεγάλη Αικατερίνη, όπως και το ποίημα του Νιάγκα για τον Σίνα, αφού ο Νιάγκας παρομοιάζει, όπως είδαμε, το δικό του εγκωμιαστικό ποίημα με το έργο του Δαρβάρεως, ενώ ως προς τη μορφή πιστεύω ότι πρέπει να δεχτούμε πως ήταν ποίημα όχι μόνο, επειδή ποιητικό είναι και το ανάλογο έργο του Νιάγκα, αλλά και επειδή ο Δημήτριος Δάρβαρις, όπως είναι γνωστό, έχει γράψει τέτοιου είδους εγκωμιαστικά ποιήματα (βλ. εδώ σημ. 12). β) Όσον αφορά τη χρονολογική τοποθέτηση του έργου, μολονότι δε δηλώνεται ακριβής χρονολογία, οι στίχοι που απευθύνει ο Νιάγκας στον Σίνα *Δέξαι έργον ... Ούτως, ὡσπερ τῆς Ρωσσίας Αὐτοκράτειρα μεγάλη...* (το νόημα φυσικά είναι ότι η Μεγάλη Αικατερίνη δέχτηκε παλιότερα το έργο του Δαρβάρεως) μας επιτρέπουν, νομίζω, να δεχτούμε ότι το έργο αυτό του Δαρβάρεως γράφτηκε πριν από το θάνατο της Μεγάλης Αικατερίνης και μάλιστα στα χρόνια της βασιλείας της, οπότε, νομίζω, έχουμε τη δυνατότητα να το χρονολογήσουμε με σχετική ακρίβεια μέσα στα χρόνια 1762-1796 (βασιλεία Μεγάλης Αικατερίνης). γ) Φαίνεται ότι ήταν αρκετά γνωστό, όπως μαρτυρεί ο τρόπος με τον οποίο αναφέρεται σ' αυτό ο Νιάγκας (π.χ. δεν το περιγράφει, δε δίνει ακριβή στοιχεία για το περιεχόμενό του κλπ.). δ) Μολονότι δε δηλώνεται σε ποια γλώσσα ήταν γραμμένο (ο Δάρβαρις, όπως είναι γνωστό, εκτός από ελληνικά έγραψε έργα και σε άλλες γλώσσες), πρέπει, πιστεύω, να δεχτούμε ότι ήταν στα ελληνικά, όπως και το ποίημα του Νιάγκα και άλλα ανάλογα ποιήματα του Δημητρίου Δαρβάρεως¹².

Αξίζει να σημειωθεί ότι ελληνικά έργα για τη Μεγάλη Αικατερίνη έχουν γραφτεί και άλλα, π.χ. από τον Νικηφόρο Θεοτόκη (Πετρούπολη 1779)¹³, τον

11. Όπως διαπίστωσα από τη σχετική με το Δάρβαρη βιβλιογραφία, από τους καταλόγους των έργων του, και όπως επίσης με διαβεβαίωσε ο συνάδελφος κ. Ι. Παπαδριανός, ο οποίος έχει ασχοληθεί ειδικά με τον Δάρβαρη.

12. Πρβ., π.χ., τα ποιήματά του: *Ἡρωελεγεῖον εἰς τόν Τρισέβαστον Αὐτοκράτορα Αὐστρίας Φραγκίσκον καὶ Ἡρωελεγεῖον εἰς τόν Τρισέβαστον Αὐτοκράτορα πάσης Ρωσσίας Ἀλέξανδρον (Τέτταρα μικρὰ ποιήματα ... ὑπὸ Δημητρίου Νικολάου Δαρβάρεως ..., Βιέννη, Δημήτριος Δαβιδοβίκης, 1819).*

13. Θωμᾶ Παπαδοπούλου, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466ci.-1800). Τόμος πρῶτος. Ἄλφα-*

Γεώργιο Μπαλδάνη (Πετρούπολη 1779)¹⁴, τον Αθανάσιο Ψαλίδα (Βιέννη 1792)¹⁵ και άλλους.

Ο Νιάγκας, όπως δηλώνει σε σχετική σημείωση¹⁶, μνημονεύει με σεβασμό το όνομα του Δαρβάρεως, επειδή έχει την ίδια με αυτόν ιδιαίτερη πατρίδα. Για τον ίδιο λόγο άλλωστε, και επιπλέον από θαυμασμό προς αυτόν, προφανώς μιμήθηκε στην περίπτωση της οδής του στον Σίνα το συγκεκριμένο έργο του Δημητρίου Δαρβάρεως.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΚΟΜΝΗΝΗ Δ. ΠΗΔΩΝΙΑ

βητική και χρονολογική άνακατάταξις, 'Αθήναι 1984 [Πραγματεΐαι τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν, 48], αρ. 5611.

14. Γεωργίου 'Ιωάννου Ζαβίρα, *Νέα 'Ελλάς ἢ 'Ελληνικὸν θέατρον*, ἀνατύπ. Α' ἐκδ. 'Επιμ.-Εἰσαγ.-Εὐρετ. Τάσου 'Αθ. Γριτσοπούλου, 'Αθήναι 1972, [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. 'Επιστημονικαὶ πραγματεΐαι, 11], σ. 459-460.

15. Θ. Παπαδοπούλου, *αυτ.*, αρ. 5042, και Θωμᾶ Παπαδοπούλου, *'Ελληνικὴ Βιβλιογραφία (1466ci.-1800). Τόμος δεῦτερος (Παράρτημα), Προσθήκαι - Συμπληρώσεις - Διορθώσεις*, 'Αθήναι 1986 [Πραγματεΐαι τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν, 48], αρ. 838. Αφιερωτικὴ επιστολὴ του ἴδιου στην αυτοκράτειρα Αικατερίνη Β' περιλαμβάνεται στις πρώτες μη αριθμημένες σελίδες του βιβλίου του *'Αληθῆς εὐδαιμονία...*, Βιέννη 1791 (Π. Λάμπρου, *Κατάλογος Γ' σπανίων βιβλίων τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας...*, 'Εν 'Αθήναις 1870, ανατ. βιβλιοπ. Διον. Καραβία, Αθήνα 1980 [Βιβλιοθήκη Ἱστορικῶν Μελετῶν, 148] σ. 41).

16. Η σημείωση (στο κάτω μέρος της σ. 10) είναι η εξής: *Μετὰ σεβασμοῦ ποιοῦμαι ἐνταῦθα μνείαν τοῦ ὀνόματος τοῦ διδύμου τούτου ἀνδρός, ᾧ τε κεκτημένου ἦν καὶ γὰρ πατρίδα, τὴν Κλεισοῦραν τῆς Μακεδονίας.*